

ספרא וסייפא ומה שביניהם עיצוב הלכות צבא ומלחמה בישראל 1948–2004

סטיוארט כהן

הקמתה של מדינת ישראל הציבה ליהדות הדתית המודרנית כמה אתגרים. אתגרים אלה הם בחלקם תוצאה של חיפוש משמעות תאולוגית לעצמאות יהודית בארץ הקודש, ואחרים שיקפו את ההכרה שחויית הריבונות המדינית מחייבת הערכה מחודשת של חלקים נרחבים במסורת ההלכה, הן ברשות היחיד והן ברשות הרבים.¹

הצורך בבחינה מחודשת של מסורת ההלכה בולט במיוחד בנושאים הקשורים לשימוש בכוח צבאי. עד המאה ה-20 יוחדה בהלכה תשומת לב מועטה בלבד לעיון בנושא המלחמה ולדיון בבעיות הדתיות והאתיות המתעוררות במהלכה. נושאים אלה, להוציא מקרים בודדים, נדחקו לשוליים בתוך המאגר העצום של טקסטים מסורתיים, שלאורך ההיסטוריה היהודית עסקו בהלכה ובפרשנות התורה. השירות הצבאי והעימות המזוין, שנוכחותם במציאות הישראלית הפכה לתופעה בולטת וכמעט מתמדת, עוררו עניין הלכתי רב. ואמנם בעשורים האחרונים חלה גאות בחיבורים תורניים המדקדקים הן בסוגיות המקבילות לתחומי ה-*ius ad bellum* ('צדק במלחמה') במסורת המדינית המערבית והן בסוגיות המקבילות לתחומי ה-*ius in bello* ('צדק במלחמה'). עקב כך, התחום של דיני צבא ומלחמה, שבמשך אלפיים שנה כמעט היה אחד החללים הגדולים בדיון הרבני, זוכה עתה למעמד של שדה מחקר הלכתי עצמאי.

מטרת מאמר זה להציג סקירה ראשונית של התפתחות זו ולבחון כמה מהשלכותיה האפשריות. עד כה היה המחקר האקדמי בתחום זה ספורדי והוגבל בדרך-כלל לשתי סוגות. האחת מבקשת לשבץ כתבים הלכתיים בני זמננו בנושאי מלחמה בתוך תמונה היסטורית

* מחקר זה נתמך בידי הקרן הישראלית למדע, מענק מס' 157/04. תודתי נתונה גם למי שהועילו לקרוא מאמר זה בגרסאות שונות ולהעיר את הערותיהם: עו"ד ד"ר דליה גבריאלי, פרופ' דוד ויטל, אבנר פנתס כהן, ד"ר אשר כהן, ד"ר יגיל לוי, פרופ' קובי מצר, פרופ' אהרון קירשנבאום, מר אהרון קמפינסקי.
1. אשר כהן, הטלית והרגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים 1998.

כוללת, תוך כדי בחינת קשריהם עם המסורת המדינית היהודית בכללותה.² האחרת בוחנת בחינה פרטנית את הדיונים שהתקיימו בקרב חוגים ציוניים דתיים בתקופת היישוב ולאחר הקמת מדינת ישראל בנוסכבות שנסקל שימוש בכוח צבאי, או במקרים שהוא הופעל.³ פעילות מחקרית זו אמנם מרשימה, אולם קשה לתארה כשלמה ומקיפה. נעשו רק צעדים ראשוניים לקראת תיעוד ממצה של השיח הרבני הנוכחי בענייני מלחמה,⁴ ועדיין אין בידינו תמונה כוללת של המשתתפים בשיח זה, תכניו ודרכי הפצתו. מאמר זה מנסה להשלים חלק מהחסר זה בדרך של מיפוי ראשוני של דיני הצבא והמלחמה. יתרה מזו, בסמננו את קהל הקוראים של מה שנכתב בתחום זה, אנסה לנתח את השפעתם האפשרית של טקסטים אלה הן על ההגות הדתית העכשווית והן על ההתנהגות הצבאית בישראל של היום. טענתי היא, שהמספר הגדל של חיילים שומרי מצוות ובוגרי ישיבות ההסדר והמכינות התורניות הקדם-צבאיות מספק קהל קוראים רחב במיוחד לספרות חדשה זו. להערכת, וכפי שאסביר בהמשך, אופיה המיוחד של הפעילות שצה"ל נוקט בעימות עם הפלסטינים, שפרץ בספטמבר 2000, מקנה חשיבות מעשית מיוחדת לדעותיהם ולאמונותיהם של בני שכבה זו שבין לוחמיו.

הרקע – שתיקת ההלכה

למלחמה היה ודאי תפקיד מכריע בגיבושה של הזהות הלאומית של ישראל הקדומה. התנ"ך אינו מותיר ספק שהמסורות היהודיות המוקדמות והמעצבות ביותר נוצרו והועברו מדור

2. Everett E. Gendler, 'War and the Jewish Tradition', in: Menachem Kellner (ed.), *Contemporary Jewish Ethics*, New York 1978, p. 189; Efraim Inbar, 'War in Jewish Tradition', *Jerusalem Journal of International Relations*, 9 (1987), pp. 83-99 רביצקי, 'האם פיתחה המחשבה ההלכתית מושג של "מלחמה אסורה"?' , חירות על הלוחות, תל-אביב 1999, עמ' 157-139, 323-317.
3. אהוד לוו, מאבק בנחל יבוק: עוצמה, מוסר וזהות יהודית, ירושלים תשנ"ט; אליעזר דון-יחיא, 'דת וטרור פוליטי: היהדות הדתית ופעולות הגמול בתקופת ה"מאורעות"', *הציונות*, יז (1993), עמ' 155-190; אלי הולצר, 'לאומיות ומוסר: השקפות על השימוש בכוח בזרמים אידיאולוגיים בקרב ציונים דתיים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט.
4. הבולטים בין היוצאים מן הכלל הם: יוסף אחיטוב, 'מן הספר אל הסיף: על דמותו החזויה של הצבא הישראלי על פי התורה בשנים הראשונות לקום המדינה', בתוך: מרדכי בר-און, צבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של המדינה, ירושלים 2002, עמ' 414-434; חניאל נהרי, 'הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה, 1948-1975', עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג; יעקב בלידשטיין, 'פעילות כלפי אוכלוסייה אזרחית עוינת בהלכה בת זמננו', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 42-41 (1997), עמ' 169-155. וכן Gerald J. Blidstein, 'The State and the Legitimate Use of Force and Coercion in Modern Halakhic Thought', *Studies in Contemporary Jewry*, 17 (2002), pp. 3-22

לדור כשברקע מתנהלת פעילות צבאית כמעט בלתי־פוסקת. אין תמה אפוא כי אחד מכינוייו הרבים של האל בספר הספרים הוא ה' צבאות (תהלים כד:י). אם לשפוט על־פי הכתוב בספרים החיצוניים ובמגילות ים המלח, גם התרבות היהודית של ימי בית שני התפתחה בתוך סביבה שהיתה מורגלת לשימוש באלים ממוסדת. אווירה זו השפיעה כנראה על כל גווניה של האמונה הדתית היהודית באותה תקופה, כפי שמתבטא למשל בשמה המאיים של המגילה האפוקליפטית מקומראן – 'מלחמת בני אור בבני חושך'.

האווירה הזאת השתנתה לאחר חורבן הבית השני בשנת 70 לסה"נ ודיכוי של מרד בר־כוכבא בשנת 135. ככל שיסודות הגלות והשעבוד היו לדומיננטיים יותר בתולדות עם ישראל, כך נמחקו כמעט לחלוטין מהתודעה הלאומית הקולקטיבית שרידי המורשת הצבאית היהודית. כדברי אהוד לוז: 'המלחמה, שהיתה מרכיב מהותי היסטורי של אומות העולם, נחשבה בעיני היהודים ל"אומנותו של עשיו"'. בהיסטוריה היהודית היה לה מקום רק בזיכרון המיתי של העבר או בחזון המשיחי של העתיד, אבל לא בהווה.⁵

אמת, גם בנסיבות אלה נמצא קומץ של יהודים שבחרו בצבא כמקצוע ולחמו כמתנדבים או כשכירי חרב בהניפם דגלים שונים, לעתים במקומות אקזוטיים ביותר, אך הם היו בהחלט חריגים. חוץ מכמה מקרים בודדים מקצוע המלחמה היה לחלוטין מחוץ לתחום בעבור יהודים בכל תפוצות ישראל בימי הביניים ובתחילת העת החדשה. מצב זה השתנה רק כמעט עם חקיקת חוקי גיוס החובה על־ידי מדינות רבות במערב במאות ה־19 וה־20. יהודים אכן נענו לקריאה לנשק בהיקף שלא נודע כמוהו בעבר, לפעמים אפילו בלהט; ועם זאת, בשתי מלחמות העולם רק מעטים בחרו להצטרף ליחידות הצבא היהודיות שהקימו בעלות־הברית בעידוד התנועה הציונית, אף־על־פי שהשתייכותם לארגון צבאי היתה עשויה לקדם מטרות פוליטיות יהודיות.⁶

כך קרה שהפעילות הצבאית היתה אחד מתחומי הפעולה האנושיים היחידים שמאז העת העתיקה לא זכו לשום תרומה משמעותית מצד היהודים. תרבויות אחרות יכולות להצביע על שרשרות אינטלקטואליות רציפות בתחום החשיבה הצבאית, שראשיתן בסון־טסו, קנטיצ'ויה, קסנופון ואונסגדר, באל־טבארי ונאסר־א־דין, או לפחות בקלאוזוויץ, ז'ומיני, מאהאן או לידל הארט. לעומת מסורות עשירות אלה מצטיירות אלפיים השנה של התרבות היהודית כחלל מתמשך בכל הנוגע לענייני צבא. סקירות סטנדרטיות בתחום זה אינן מביאות ולו מחבר או מקור יהודי אחד העוסק בתחום הצבא לאורכו של התלם ההיסטורי, שראשיתו ביוסף בן מתתיהו (Josephus Flavius) במאה הראשונה לסה"נ וסופו בהנרי קיסינג'ר, כמעט אלפיים שנה אחריו.⁷ אכן אין כל סיבה שיהיו כאלה, שכן ענייני צבא נעדרים כמעט לחלוטין מן הקלאסיקה של הפילוסופיה, הפרשנות וההגות המשפטית במסורת היהודית.

5. לוז, מאבק נחל יבוק, עמ' 213, וראו שם גם הערה 30.

6. Salo W. Baron, 'Review of History', in: Salo W. Baron and George S. Wise, *Violence and Defense in Jewish Experience*, Philadelphia, PA 1977, pp. 3-14

7. Gerard Chaliand, *The Art of War in World History: From Antiquity to the Nuclear Age*, Berkeley, CA 1994

קשה להימנע מן המסקנה כי הזנחה אינטלקטואלית כה בוטה אינה אפשרית אלא אם כן היא נעשית במתכוון. שהרי, כפי שכמה חוקרים מודרניים בתחום זה הוכיחו לאחורונה, לא כל הרבנים בימי הביניים ובתקופה הקדם-מודרנית היו בורים מוחלטים במעשה המלחמה או חסרים כל עניין בתולדותיה. בכמה מפירושיהם לתנ"ך פזורים רמזים המעידים על התעניינותם בשימוש בכוח צבאי כאמצעי להשגת יעדים מדיניים.⁸ עם זאת, גם במקרים אלה, הנטייה הרווחת היתה לגעת בנושאים מעין אלה במשנה והירות ובדרך-כלל רק ברמזיה. האם ריחוקם של עניינים צבאיים מתחום המעשה היהודי הוא הסיבה היחידה לכך? או אולי השפיעה – ולו גם שלא במודע – חרדתם של חכמי היהדות הקדם-מודרנית לקיומו המעורער של עםם? ככלות הכול, גילוי עניין מיוחד, ולו אינטלקטואלי בלבד, בנוהלי מלחמה היה עלול להעיר את חשד השלטונות הנוכריים שבחסדיהם היה תלוי עצם קיומן של קהילות ישראל. מוטב היה אפוא להוריד מסך של שתיקה זהירה על הנושא כולו. במקום זה השקיעו תלמידי חכמים את כשרונותיהם בתחומים אחרים, טעונים פחות, כמו לימוד תורה 'לשמה', בירור דיני אישות, הלכות שבת ומועד והגדרת סמכויות ה'קהל' ומנהיגיו בענייני מיסוי בני הקהילה, הקמת מוסדות תורניים וארגון חיי המסחר.

מבחינה זו, כמו מבחינות רבות אחרות, הרמב"ם (ר' משה בן מימון, 1135-1204) הוא יוצא מן הכלל בולט. לא זו בלבד שהוא שבר מוסכמות בהעיוו לתעד בכתובים את דעתו על התוצאות החמורות של דלדול האתוס הצבאי של ישראל הקדומה (יזאת היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו [...]) [ש] לא עסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות אלא דימו שאותן לא יועילו להם [...].⁹ יתרה מזו, הוא הרהיב לשלב הלכות הקשורות במלחמה ובלחימה בתוך יצירתו ההלכתית המונומנטלית משנה תורה. ואכן בספר הארבעה-עשר של משנה תורה, שכותרתו 'הלכות מלכים ומלחמותיהם', נפרסת טקסונומיה של מצבי עימות, שעד ימינו, כפי שנראה להלן, מהווה אמת-מידה בכל בחינה של המותר והאסור בשימוש בכוח צבאי.

עד כמה היה הרמב"ם יוצא דופן בנכונותו לדון בהלכות מלחמה אפשר ללמוד מהתייחסות מפרשיו ('נושאי כליו' בלשון הרבנית) לפסיקותיו. בתחומים אחרים שבהם עוסק משנה תורה היו פסיקותיו של הרמב"ם לבסיס פירמידות של תליות-לים של הבהרות, ביקורות ו'חידושים'. יצירות מאוחרות אלה, כל אחת לעצמה הישג מפואר של יכולת שכלית מדהימה ופולפול תורני, ניתחו ופירשו כל מילה במשנה תורה ולעתים אף ירדו עד רמת האות הבודדת. בערמם הסבר על הערה, הם הסיקו מאמרותיו של הרמב"ם פירושים הן להלכות שבין אדם למקום והן לפרטי הפרטים של החוק הפרטי והציבורי. ואולם בו בזמן התעלמו רוב תלמידיו ופרשניו של 'הגשר הגדול' (כפי שמכונה הרמב"ם בספרות התורנית) כמעט

8. דוגמה בולטת אחת לכך היא פירושו של ר' יצחק אברבנאל (1437-1508). ראו למשל: ענבר (לעיל הערה 2), עמ' 96.
9. 'אגרת ליהודי מרשיליה', מצוטט אצל יעקב בלידשטיין, 'עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם', רמת-גן 1983, עמ' 219.

כליל מהערותיו על הסוגיות ההלכתיות שהמלחמה עשויה להעלות. בתחום זה לא זכו פסיקותיו של הרמב"ם לא לתמיכה ולא לערעור; ברוב המקרים הן פשוט לא נדונו.

סדר היום החדש

המאמצים למלא את החלל בדיון ההלכתי בנושאים שיש להם הקשר צבאי לא המתינו עד הריבונות היהודית הרשמית שהושגה בשנת 1948. כבר בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19, כשהונהג גיוס חובה בכמה ממדינות אירופה, נתבעה לכך תשומת לבם של המנהיגים הרבניים המקומיים. רבים מהם עדיין העדיפו לעקוף בזהירות מרבית כמה סוגיות שחוקי הגיוס עוררו בנוגע למדיניות הקהילה, למשל בעבור מי יש לבקש שחרור מגיוס צבאי ואף לשלם שוחד שבביל פטור כזה? את בני מי ניתן למסור לשלטונות ביתר קלות?¹⁰ ואולם היו נושאים שנדונו באופן ישיר יותר. רבה המפורסם של פראג, הרב יחזקאל לנדאו (1713-1793), המכונה 'הנדוע ביהודה', על שם אוסף התשובות ההלכתיות שחיבר) נתן כבר בשנת 1789 עצות הלכתיות מעשיות (בגרמנית, בעל-פה, וכפי המתואר, בדמעות) למגויסים היהודים הראשונים שחילו אז לצבא האוסטרי.¹¹ מאה שנים אחר-כך עשה הרב ישראל מאיר הכהן (קגן), (1838-1933, ה'חפץ חיים') צעד נוסף. בשנת 1881 הוא הוציא לאור את ספר מחנה ישראל, ניסיון חלוצי לקבוע בעבור יהודים שגויסו בכפייה לצבא הקיסר של אוסטרו-הונגריה, פרנץ יוזף, את גבולות מרחב התמרון שההלכה מתירה בקיום מצוות מסוימות. בספרון זה נכללו גם דברי עידוד לחיזוק אמונתו של החייל בהגנת האל ובישועתו. מוטיבים אלה הם המודגשים בחיבור בשם *A Book of Jewish Thoughts*, שהודפס לראשונה בשנת 1917 בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. לקט זה של פרקי תהלים, מאמרי חז"ל וקטעי תפילה, שכולם תורגמו לאנגלית, חובר בידי הרב יוסף צבי (הרמן) הרץ (1872-1946), רבה הראשי של הממלכה המאוחדת ושל האימפריה הבריטית, ונועד במיוחד ל'ספנים' והיילימים היהודים שגויסו לצבא הבריטי.

שני ספרים אלה זכו לחיי מדף ארוכים ומכובדים והיו מבוקשים במיוחד בימי מלחמת העולם השנייה. בשנים 1940-1944 לא זו בלבד שהם הודפסו במהדורות חדשות בשפת המקור, אלא שהם אף תורגמו: חלקים מספר מחנה ישראל יצאו לאור בתרגום לאנגלית בכותרת *Israel in the Ranks: A Religious Guide of Faith and Practice for the Jewish Soldier* (edited by Rabbi Moses M. Yoshor, Yeshivat Chofetz Chaim), New York 1943; ספרו של הרב הרץ הופיע במהדורה עברית בשם מבחר מחשבות על יהדות ויהודים (הובא לדפוס על-ידי ברוך קרופניק, תל-אביב 1943). ואולם לא היה בספרים אלה כדי לספק את הרעב הגדול לחידושים בתחום דיני צבא ומלחמה, כמו גם בתחומים ציבוריים

10. יצחק זאב כהנא, 'שירות הצבא בספרות התשובות', סיני, 23 (תש"ח), עמ' קכט-קסא.

11. שלמה וינד, ר' יחזקאל לנדאו: תולדות חייו ופעולותיו, ירושלים תשכ"א, עמ' 115-116.

רבים אחרים, שנוצר בעקבות התהפוכות הדרמטיות בארץ-ישראל בשנים 1948-1949. כינונו מחדש של שלטון יהודי עצמאי, שנוקק להגנה בכוח הנשק, הציב את היהדות המסורתית פנים אל פנים נוכח הצורך במענה הלכתי מעשי למצב שלא היה כדוגמתו זה כאלפיים שנה. עד כה, ההתעניינות הרבנית בנושאים צבאיים, אם היתה, התמקדה בבעיותיו של החייל הבודד בדבר קיום מצוות התורה במסגרת צבאית לא יהודית. משקמה מדינה יהודית ריבונית נוסף על אלה רובד אחר לגמרי של שאלות יסוד. מה נאמר במקורות הקנוניים על צדקתה של המלחמה בכלל, ועל מוסריותן של שיטות לוחמה מסוימות בפרט? האם לצווי חירום צבאיים המופצים לכלל הציבור יש מעמד כלשהו בהלכה? באילו נסיבות גוברים תכתיבי הביטחון הלאומי על איסור שפיכות דמים המופיע כבר בספר בראשית (ט:ו) ועל המצווה 'יחי בהם' (ויקרא יח:ה), המחייבת יהודי להימנע מסיכון חייו?

החיפוש אחר תשובות לתמיהות אלה ולאחרות לא פסק עם נצחוננו של צה"ל במלחמת הקוממיות. אדרבה, בשנים שלאחר מכן התחזק חיפוש זה ותחומו אף הורחב. סיבה אחת לכך היא הגידול המסיבי במספרם של יהודים שומרי מצוות שהתנסו בחוויית הלחימה. ואולם לא מעט נבע העניין הגובר בעמדת ההלכה בסוגיות של מלחמה מן האתגרים הצבאיים שניצבו לפני מדינת ישראל. מאז 1949 נאלץ צה"ל לנקוט מגוון קליידוסקופי של פעולות צבאיות – ממספר רב של פעולות ב'עצימות נמוכה' נגד כנופיות שונות של מסתננים ומחבלים ועד לכמה מלחמות כוללות ב'עצימות גבוהה' נגד צבאות סדירים. אופיה הייחודי של כל מערכה הוסיף נדבך לשיח ההלכתי, שהוון מעצם התופעה של פעולה צבאית יהודית עצמאית. שאלות וסוגיות שבימי הגלות הארוכים לא עלו אפילו בדמיונם של היצירתיים שברבנים, היו לפתע פתאום לעניינים בעלי משמעות מעשית ביותר המונחים על שולחנם של פוסקי ההלכה.

אחת הדוגמאות הראשונות לשינוי הזה נוצרה בראשית שנות החמישים בזמן 'פעולות התגמול'. הריגתם של יותר משישים פלסטינים לא חמושים (ובהם נשים וילדים) באחת הפעולות האלה בשנת 1954 עוררה תסיסה ציבורית בארץ. הרב שאול ישראלי, אחת הדמויות הבולטות בעולם הרבני של הציונות הדתית בימים ההם (ראו להלן), פרסם מאמר בשם 'תקריט קיבה לאור ההלכה', ובו בחן את דעת התורה כלפי סיטואציות מקבילות.¹² בהמשך הדרך אפשר להבחין בפרסומים הלכתיים שנקשרו למאורעות צבאיים ודרמטיים ספציפיים. למשל, בעקבות מבצע אנטבה בשנת 1976 בחן הרב עובדיה יוסף (שכיהן אז כרב הראשי הספרדי, 'הראשון לציון') עד כמה מתירים המקורות ההלכתיים לסכן את חייהם של חיילים כדי להציל בני ערובה. בשנת 1982 בדק הרב שלמה גורן, הרב הראשי האשכנזי, בדקדקנות לא פחותה, את עמדת ההלכה כלפי המצור ששם צה"ל באותה שנה על ביירות.¹³

12. התורה והמדינה, ה-ו (תשי"ג-תשי"ד), עמ' עא-קי.ג.

13. ראו בהתאמה: הרב עובדיה יוסף, 'מבצע אנטבה בהלכה', תורה שבעל פה, יט (תשל"ו), עמ' ט-לט; הרב שלמה גורן, 'המצור על ביירות לאור ההלכה', התפרסם מחדש בתוך: הרב שלמה גורן, ספר תורת המדינה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 402-423.

הניסיון להתאים מושגים הלכתיים ופסיקות הלכתיות תקדימיות לנסיבות של ימינו הניב לאחרונה יבול ספרותי רב. מצבה האסטרטגי של ישראל, המאלץ אותה לנקוט פעילות צבאית (או לחלופין להימנע ממנה), נעשה כה מורכב שאין די במאמרים בודדים כדי לענות על כל השאלות ההלכתיות המתעוררות. עתה כבר נדרשים קבצים שלמים של בירורים תורניים או 'תשובות' הלכתיות. בהמשך המאמר תתואר ספרות זו בהרחבה. בשלב זה די להמחיש את התופעה בשתי דוגמאות. האחת, הבירורים ההלכתיים שפורסמו במהלך מלחמת המפרץ של שנת 1991 ואחריה, המתמודדים עם השאלות שהתעוררו בעקבות הוראות דובר צה"ל לתושבי העורף במלחמה זו.¹⁴ דוגמה אחרת היא החיבורים שהופיעו בשנות ההתקוממויות האזרחיות, 'אינתיפאדות', של הפלסטינים, הדנים במגוון רחב של בעיות הלכתיות שהטרידו או במיוחד את תושבי יהודה, שומרון וחבל עזה.¹⁵

מלבד עצם החשיבות שבהתנהלות דיונים כאלה ראוי להתבונן בהשפעה המצטברת והמשולבת שלהם. צירופם לתופעה אחת מצביע על אחד מתהליכי השינוי החשובים ביותר המתחוללים כיום בעולם ההגות היהודית הדתית המודרנית. בעשורים האחרונים עברו הנושאים של צבא ומלחמה – במובנם הרחב – משוליה של ההתעניינות ההלכתית אל מרכזה והם נחשבים כיום שדה מחקר הלכתי בזכות עצמו, ורבו מאוד, ביחוד בישראל, פרסומים מפורטים ומלומדים בנושא זה.¹⁶ יש מהם המסתפקים בגילוי מחדש של מקורות שעד כה הוצנעו בפנינו חשוכות יחסית של הספרות התורנית הקונבנציונליות, אולם יש גם פרסומים שמטרתם יומרנית יותר והם שואפים לפרש מחדש את הטקסטים המסורתיים הרלוונטיים לאור הנסיבות של ימינו אנו.

שלוש שאלות יסוד מתעוררות בעקבות הופעתו של אוסף כה גדול של חיבורים תורניים חדשים בענייני מלחמה: מיהם מחבריהם? היכן הם מתפרסמים? מה תוכנם? אף שעניינים אלה כרוכים זה בזה, ראוי כל אחד מהם לדיון נפרד.

14. ראו לדוגמה: 'הוראות הרב מרדכי אליהו בזמן מלחמת המפרץ', תחומין, יב (תשנ"א), עמ' 184-186, וכן: הרב יעקב אריאל, 'עזיבת הארץ ונטישת העיר מחשש סכנה', שם, עמ' 187-199; הרב צבי יהודה בן-יעקב, 'תשלום לגן ילדים ששבת בזמן המלחמה', שם, עמ' 200-218; הרב שמואל דוד, 'חיי אישות בעת צרה', שם, עמ' 222-228. כמו כן ראו: הרב יהושע ישעיה נויבירט, 'הלכות הנהגות במלחמת סופת המדבר', מוריה, רא-רב (תשנ"א), עמ' ג-ט; הרב אברהם אבידן, 'גדר הסכנה במלחמת המפרץ – חובת הציות להנחיות מערכת הבטחון', מספרא לסיפא, 39 (תשנ"ב), עמ' 13-19; הרב יונה מצגר, סופה במדבר, תל-אביב 1991.

15. סוגיות אלה נדונות בהרחבה אצל הרב שלמה אבינר, על הארץ לבטח: שו"ת אינתיפאדה, בית אל 1995. ראו גם: הרב יעקב אריאל, 'הגנה עצמית ("האינתיפאדה בהלכה")', תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 62-75; הרב אליהו בקשי-דורון, 'שאלות הלכתיות עקב המצב הבטחוני', תורה שבעל פה, מג (תשס"ב), עמ' מ-נא.

16. דומה כי תהליך זה משפיע גם על הכתיבה הרבנית העכשווית בגולה, שבעידן מלחמת וייטנאם, למשל, התמקדה כמעט כולה בנושא הגיוס. השוו: J. David Bleich, *Contemporary Halakhic Problems*, עם 2, New York 1983, pp. 159-165, and 3, 1989, pp. 4-10 Charles S. Liebman, 'The Orthodox Rabbi and Vietnam', *Tradition*, 9 (1968), pp. 28-32; Sheldon Zimmerman, 'Confronting the Halakha on Military Service', *Judaism*, 2 (Spring 1971), pp. 204-212

1. מי כותב על דיני צבא ומלחמה?

מתבריהם של קובצי ההלכה החדשים בנושאי צבא ומלחמה אינם פוזרים במידה שווה ביהדות הדתית בת זמננו. קו הגבול בין השואפים בעליל לקחת חלק בשיח זה לבין המפגינים רתיעה ממנו מקביל בדרך-כלל לקו ההפרדה בין שני מגזרים של היהדות האורתודוקסית. בתוך הקבוצה הראשונה בולט מאוד חלקם של המשתייכים לזרם המחשבה המזוהה עם הקהילה הקרויה בישראל 'דתיים-לאומיים'. לעומתם, רוב תלמידי החכמים ובעלי הסמכות התורניים השייכים לחוגים ה'חרדיים' מעדיפים להמעיט עד כמה שאפשר מלהשתתף בשיח ההלכתי על נושאים הקשורים במלחמה.

לתופעה זו יש יותר מסיבה אחת. לכאורה אפשר לייחס אותה לשיעור הנמוך מאוד של בני הקהילות החרדיות המשרתים בצה"ל; נושאים צבאיים במישור המעשי והיומיומי פשוט אינם מטרידים באופן אישי את רוב חברי הקהילה הזאת, שפחות מעשרים אחוז מבניה מתגייסים למסגרת צה"לית כלשהי.¹⁷ ואולם אין להתעלם מהשפעתו המשלימה של גורם נוסף: היחס השלילי לשימוש בעוצמה צבאית יהודית בימינו בארץ-ישראל, המושרש עמוק בעולמם הרוחני של חברי הקהילה החרדית ומנהיגיהם. יחס זה בולט במיוחד כאשר השימוש בכוח נועד לחדש ריבונות יהודית בארץ הקודש או להגן על מדינת ישראל החילונית המודרנית. כפי שהראה אביעזר רביצקי, החשיבה החרדית העכשווית מייחסת משמעות אקטואלית לאיסור ההלכתי 'לעלות בחומה', הנגזר מ'שלוש השבועות' שאליהן מכוון, לפי הפירוש התלמודי, ספר שיר השירים ('השבועתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ').¹⁸ על בסיס זה אף פותחה בחשיבה החרדית פרשנות קוהרנטית של מהלך דברי ימי עם ישראל ועתידו: מאחר שהגלות מציון היתה עונש אלוהי, התנאי לגאולה המובטחת היא ללא ספק השיבה להסתמכות על חסדי האל. גאולה אמיתית תסמל את יישוב היחסים בין בורא העולם לקהל ישראל במישור הרוחני, אולם היא לא תתרחש עד שכל יהודי ויהודי יקבל עליו עול מלכות שמים. אפילו אז היא תצא לפועל אך ורק בהשראה אלוהית ובדרך נסית, כאשר מן השמים יאותתו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים שנידחי עם ישראל אכן סללו את דרכם חזרה לביתם. בהיעדר אותות כאלה, כל פעולה יהודית מדינית מואצת - קל וחומר פעולה צבאית - משמעותה התרסה כלפי התוכנית האלוהית. במקום להחיש את בוא המשיח היא מאיימת לדחותו. הגאולה, ועמה הביטחון, יושגו על-ידי תשובה, תפילה וצדקה, וכן על-ידי העמקת לימוד התורה ותמיכה בעוסקים במצווה זו.

17. 'שירות החובה: נתונים ומשמעויותיהם' בתוך: ברוך נבו ויעל שור (עורכים), החוזה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה, ירושלים 2002, עמ' 12-13. גדוד הנח"ל החרדי שהוקם בשנת 1999 במטרה להגדיל את הגיוס ממגזר זה עדיין מקיף ציבור חרדי מצומצם - וממילא מורכב בחלקו מבוגרי ישיבות ציוניות גבוהות. תודית נתונה לד"ר זאב דרורי החוקר את הנושא.

18. שיר השירים ב:ז, ג:ה, ח:ד. מקור הפירוש לפסוקים אלה נמצא בתוך: תלמוד בבלי, כתובות קיא:א. ר' אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל-אביב 1993, עמ' 60-109, 277-305.

תקופה ארוכה הזינו עמדות אלה, שזוקקו במשך מאות שנות לימוד רבני במקורות תלמודיים ואחרים, את רוב הפולמוסים החרדיים נגד הציונות המדינית המודרנית. לאחר הקמת המדינה הן שימשו גם במאבק של החרדים בישראל נגד גיוס צעיריהם לשירות צבאי בצה"ל. אמנם לא היה בעמדות אלה כדי למנוע מחוגים חרדיים בישראל ובתפוצות לערוך בירורים הגותיים על עצם המשמעות הדתית של מלחמות ישראל, וכמה מנצחונותיו (וכשלונותיו) של צה"ל היו מושא להגיגים מעמיקים במיוחד.¹⁹ ואולם רק לעתים רחוקות משתקפת ההתעניינות הזאת בעצם פסקי ההלכה שמקורם בעולם החרדי, בין בארץ ובין בחו"ל.²⁰ ביטוי לגישה החרדית המעדיפה בעליל לנקוט עמדה של 'שב ואל תעשה' בכל הנוגע לדיני צבא ומלחמה אפשר למצוא באחת מתשובותיו של הרב משה פיינשטיין (1895-1986), מגדולי פוסקי ההלכה של הדור האחרון, שדעותיו היו קרובות פעמים רבות לאלה של המחנה החרדי. אף שקבע את מקום מושבו בניו-יורק היה הרב פיינשטיין מעורה מאוד בנעשה בישראל, שבה גרו ולמדו כמה מבני משפחתו. כפי שמוכיחה התכתבותו הענפה, לא היסס הרב פיינשטיין בדרך-כלל לענות על שאלות בהלכה שמקורן בהקשר הישראלי הספציפי. שונה מאוד מבחינה זאת היא איגרתו מכ"ה תשרי תשל"ט (30 באוקטובר 1978), שנכתבה במענה לשאלתו של תושב כפר חב"ד על עמדת ההלכה כלפי מלחמות צה"ל:

ולא דנתי כלום אף לא במחשבה איך להכריע כי לא שייך שישאלו אותי מי שבידם במלכות השולטת בא"י עניינים אלו [...] והיה עצם הנידון לפני בזה רק לבטלה. [...] וגם לא ברור לפני איך לדון וכ"ש [כל שכן] שלא שייך לפני להשיב, שלכן אנו בטוחים רק על השי"ת [השם יתברך] שהכול הוא רק בידו ומתפללים אליו שירחם עלינו ועל כל ישראל ויהיה הכול לטובה וגם ישלח לנו בקרוב את משיח צדקנו.²¹

מנהיג רוחני של היהדות הדתית-לאומית לא היה נוקט לעולם עמדה כזאת. אדרבה, בטבורה של האידאולוגיה הכוללת של זרם זה ביהדות האורתודוקסית עומד המרד בגישה ה'לא מדינתית' המסורתית שהקהילה החרדית ממשיכה לאמץ. הציונות הדתית גרסה תמיד שקיום העצמאות היהודית בשנת תש"ח איננה רק עוד אבן דרך בכרונוולוגיה הפוליטית השגרתית

19. Charles S. Liebman, 'Paradigms Sometimes Fit: The Haredi Response to the Yom Kippur War', *Israel Affairs*, 1, 2 (Spring 1993), pp. 171-184

20. בין היוצאים מן הכלל בולטים: הרב יהושע מנחם אהרנברג, שו"ת דבר יהושוע, ב, סימן קכו, בני ברק תשנ"ח (על המצווה להשאיר לאויב דרך מילוט), וכרך ה, סימן טו (על שחרור מחבלים תמורת חיילים בני ערובה); הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, דברי יציב, א, ח (נתניה) תשנ"ו, סימן קמה (נשיאת נשק בשבת), וכן, בחו"ל, הרב צבי שכטר, 'בגדרי המדינה ומלחמותיה', בעקבי הצאן: בירורי הלכה, ירושלים תשנ"ז, סימן לב, עמ' רה-רכ. תודתי לרב ד"ר נריה גוטל, שהפנה אותי למקורות אלה.

21. שו"ת אגרות משה, חלק 'חושן משפט', ב, ניו-יורק תשמ"ה, סימן עה, עמ' 320. השוו את הנחרצות שבה התנגד הרב פיינשטיין לאפשרות שנשים יהודיות תגויסנה לצבא ארצות-הברית, שו"ת אגרות משה, 'יורה דעה', ד, ניו-יורק תשמ"ה, סימן ט (חובר בשנת 1980), עמ' 167, עם שתי תשובותיו המאוחרות יותר (חורף תשמ"ד) לנכדו בנושא 'תחום שבת לציוד צבאי', תחומין, ה (תשמ"ד), עמ' 11-12.

של האומה. במשמעותה העמוקה זה היה שלב מכריע בתהליך על־טבעי המוכתב מן השמים.²² אחת המסקנות שהובילה אליה השקפה זו היא, ששירות צבא"ל, הצבא שהופקד על הגנת ריבונותה של ישראל בארץ הקודש, הוא בבחינת מצווה דתית. מסקנה אחרת היא, שהבהרתה של דעת ההלכה על כל היבט של התנהגות צבאית וחיי צבא ראוי להיחשב יוזמה קדושה. במאמרו 'מן הספר אל הסיף: על דמותו החזויה של הצבא הישראלית על פי התורה בשנים הראשונות לקום המדינה',²³ מתעד יוסף אחיטוב את הנסיונות הראשונים ליישם רעיונות אלה על־ידי הכללת צה"ל בתוך ד' האמות של ההלכה. ראוי לתשומת לב מיוחדת בהקשר זה הוא ספר שנדפס בשנת תש"ט בירושלים בשם משפט הצבא בישראל, ומחברו הוא הרב אלתר דוד רגנשברג, יליד ארצות־הברית שלמד אז בישיבת מרכז הרב קוק בירושלים. מבחינה מבנית וצורנית נשמרות בספר זה הקונבנציות של קודקסים הלכתיים פופולריים, דוגמת המשנה ברורה: החלוקה לפרקים, לסעיפים ולתת־סעיפים, והצגת טקסט מרכזי ומתחתיו פירוש הכולל גם מראי מקום למקורות הלכתיים קודמים. ואולם תוכנו של משפט הצבא בישראל היה מהפכני. ככל הידוע זה היה החיבור הראשון שניסה להוכיח שב'תורה' (מונח שבהקשר זה כוון בהכרח יותר לתנ"ך ולספרות המדרש מאשר לתלמוד ולפסקי הלכה מאוחרים) נמצאות הוראות הנוגעות גם לתחום הצבאי, ובכלל זה תהליך קבלת החלטות אסטרטגיות ודרך הפעלת הכוחות. יתרה מזו, אחד ממסרי הספר העיקריים הוא שהתנהגות בהתאם להוראות אלה מהווה ערובה לסייעתא דשמיא במהלך הקרב.

כפי שמראה אחיטוב, לא התיימר משפט הצבא בישראל להדריך את החייל הבודד כיצד יתנהג במקרה של התנגשות בין פקודות הצבא למצוות התורה (למשל בעניין שמירת שבת). במובן זה שונה ספר זה מאוד מחיבורו המוקדם יותר של ה'חפץ חיים', ועוד יותר – ממבול הפרסומים, שכפי שנראה להלן החל להופיע בארץ בשנות השבעים של המאה ה־20 במגמה מוצהרת של הדרכת החייל הבודד בדיני צבא ומלחמה. מובן שאפשר לקשור הבדל חשוב זה לשוני מובהק במטרה – במוקד התעניינותו של הרב רגנשברג עמד דווקא המוסד הצבאי בכללותו. הוא הניח ככל הנראה שהדרך הנאותה ביותר להבטיח את שמירת המצוות בידי החייל כפרט היא להקפיד על קדושת המסגרת שהוא נמצא בה. ואולם יש להוסיף על כך עוד הסבר. הרב רגנשברג לא שירת מעולם בצבא כלשהו וספק רב אם היה יכול לדמיין לעצמו את סוגי האתגרים שחיילים דתיים מתמודדים עמם ואת ההצעים שהם נתונים בהם. לעומת זאת, בעבור רבנים בני הדורות שאחריו, הפוסקים בדיני צבא ומלחמה וחוקרים את הנושא, השירות הצבאי אינו בבחינת 'ארץ לא נודעת'. רובם המכריע שירתו בצה"ל, מהם אף ששירתו שירות ממושך ובדרגות בכירות למדי. היכרות אישית זו, המצטרפת לחידוד יכולתם הסכולסטית בין כותלי הישיבה בשנים ארוכות של התעמקות אינטנסיבית בטקסטים הקנוניים,

22. אחת ההצהרות הרהוטות ביותר של גישה זו כלולה בתוך כל כתבי הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ששימש רבה הראשי האשכנזי של ארץ־ישראל בשנים 1936-1959. ראו בייחוד: פסקים וכתבים, ב, ירושלים תשמ"ט, סימן קטו, עמ' תקיב-תקלב.

23. אחיטוב (לעיל הערה 4), עמ' 417-425.

היא חלק אינטגרלי בהכשרתם. רקע כפול זה מבחין בבירור בין הרבנים הדתיים-לאומיים לבין רוב הרבנים החרדים בני זמנם, והוא גם מבדיל קבוצה זו של תלמידי חכמים מכל דור קודם של מנהיגים רוחניים. היותם הרבנים הראשונים בהיסטוריה היהודית המשלבים 'ספרא' עם 'סייפא', מקנה להם מעמד מיוחד בליבון סדר היום ההלכתי החדש בענייני צבא, ואולי אף בקביעתו.

אחד הבולטים במגלמי סינתזה זו הוא בלי ספק הרב שלמה גורן (1917-1994), הרב הצבאי הראשי הראשון של צה"ל. נמרץ ובלתי-נלאה ניחן הרב גורן גם ביכולת ארגון ובמחשבה מקורית. כמו כן, נראה שהיה לו הכישרון המופלא להימצא תמיד בזמן הנכון במקום הנכון. את מתנות הטבע הללו הוא ידע לנצל עד תום לאורך הקריירה הצבאית הארוכה והמרשימה שלו (הוא שימש רב צבאי ראשי מהקמת צה"ל בשנת 1948 ועד פרישתו בשנת 1971, ובמהלך שירותו קודם לדרגת אלוף). כבמעשה אמן וכמעט בכוחות עצמו בלבד חיפש הרב גורן פתרונות הלכתיים לאתגרים שהציב הצבא לפני החייל הדתי, ופתרונות מוסדיים לאתגרים שהציבה המסורת היהודית להתנהלות הצבא. בשורה של הסדרים שגיבש יחד עם דוד בן-גוריון הבטיח הרב גורן שהאווירה הכללית בצה"ל תכבד ותשקף אורח חיים דתי, וכך תאפשר למגויסים שומרי מצוות לשרת יחד עם חבריהם החילוניים. הזרם השוטף של פרסומיו התורניים סייע אף הוא לקיום המשותף של ההלכה המסורתית והשגרה הצבאית. צָבָר הישגים זה של הרב גורן מדגים להפליא כיצד צירוף של בקיאות במסורת וניסיון צבאי יוצר סוג חדש של סמכות רבנית.²⁴

את רוב כתביו על הלכות הקשורות לצבא חיבר הרב גורן בעודו בשירות פעיל והיה מעורב מאוד ביישומן של הלכות אלה בבסיסי צה"ל. רבים מהחשובים שבבני הדור השני והשלישי של התורמים ליצירה הרבנית על דיני צבא ומלחמה הגיעו להשתתפות בשיתוף הלכתי זה במסלול אחר. ראשית, כמה מהאישים הבולטים בתחום זה אינם בוגרי הרבנות הצבאית, אלא שירתו ביחידות שדה – מהם בדרגות בכירות למדי.²⁵ שנית, מעטים בלבד נוטלים חלק בשיתוף הרבני הנוכחי בנושאי צבא ומלחמה בעודם בשירות צבאי פעיל. רובם מעדיפים לדחות את עיסוקם הפומבי בנושאים אלה עד לאחר שיתפסו עמדה בעולם התורני מחוץ לצבא, אם כרבני קהילה ואם (מה שנפוץ יותר) כראשי ישיבות הסדר או מכינות

24. עדיין לא נמצא ביוגרף לרב גורן. דברי הערכה קצרים על תרומתו לצה"ל מצויים אצל: מנחם מיכלסון, 'הרבנות הצבאית', בתוך: יהודה שיף (עורך), צה"ל בחילולו, 16, תל-אביב 1982, עמ' 83-132; נהרי (לעיל הערה 4), עמ' 57-75. עדות להשפעתו המתמשכת על דור ההמשך של רבנים מצויה בספרו ההגותי של הרב עודד ולנסקי, אבן-ישראל, ג, ירושלים תשנ"ז, עמ' 163, ובו מתואר הרב גורן כמי שיעדתו ההשגחה העליונה להניח את היסודות הראשונים ולהתחיל להקים בפועל עולה של תורת כהן משוח מלחמה בצבא ההגנה לישראל, במדינת ישראל – ראשית צמיחת גאולתנו'.

25. למשל: הרב אבי רונצקי, ראש הישיבה באיתמר, הוא בעל דרגת אלוף-משנה במיל'; הרב (גם כן אלוף-משנה מיל') אייל משה קרים, ראש המכינה התורנית הקדם-צבאית 'עטרת' בירושלים פיקד בעבר על יחידת רגלים מובחרת, ובדומה לו הרב יהושע הגר. הרב אליעזר שנוולד, המלמד בישיבת הסדר 'הגולן' בחיספין, הוא סמח"ט שריון במילואים.

תורניות קדם-צבאיות או כמורים בכירים בהן, כפי שיתואר להלן. השפעות מצב זה על מעמדו של מוסד הרבנות הצבאית חורגות מגבולות הדיון הנוכחי. די לציין כי חיילים בוגרי המכינות וישיבות ההסדר אינם רואים בדרך-כלל ברבנות הצבאית סמכות הלכתית בלעדית, כפי שמודה-מתלונן הרב הצבאי הראשי הנוכחי תת-אלוף ישראל וייס. גם במהלך שירותם הפעיל נטייתם היא לפנות למוריהם ה'אזרחיים' בכל שאלה הלכתית שתעורר.²⁶ לענייננו, רלוונטית יותר היא ההשפעה של הופעת דור שלם של רבני המכינות וישיבות ההסדר על תנופת הכתיבה בנושא הלכות צבא ומלחמה. רבנים אלה רואים את עצמם מוסמכים ואף מחויבים לפסוק בתחום הזה. רצונם לעודד את תלמידיהם לשרת בצבא (ובמקרה של המכינות להתנדב גם ליחידות קרביות ולקורסי קצונה) מחייבם לספק את התשתית ההלכתית המעשית שתאפשר לתלמידים אלה לעמוד באתגרים שהשירות הצבאי מעמיד בנושא קיום המצוות.

2. מה הן דרכי ההפצה של הלכות צבא ומלחמה?

רובו של הדיון על דיני צבא ומלחמה מתנהל בעל-פה. נושאים רחבים בתחום זה נחקרים ומעובדים בכלי האקדמי היהודי המסורתי: דו-שיח פנים אל פנים בתהליך למידה המסתמך על השקלא והטריא התלמודי ובהשראת הדיון שבעל-פה בין הלומדים יחד (ה'חברותא'). ובכל זאת, ובייחוד משנות השבעים, רבים מפרות הדיון הזה מצויים בכתובים. על רקע ספרות זו לא רק ספר מחנה ישראל של ה'חפץ חיים' נראה מיושן; גם כמה מחיבוריו המאוחרים בהרבה של הרב גורן נזקקו לעדכון. ואכן פרסומים בורם אינסופי כמעט ממלאים מדפים שלמים בכל ספרייה תורנית המכבדת את עצמה. שני סוגי פרסומים ראויים לתשומת לב מיוחדת: קובצי שו"ת (שאלות ותשובות); ספרים ומסות בעלי סגנון מחקרי יותר.

קובצי שו"ת

'תשובה' היא הדרך המסורתית המקובלת ביותר להעברת פסיקה הלכתית, וכפי שמעיד שמה היא נותנת מענה על פנייה ממוקדת וספציפית בדרך-כלל, שהופנתה על-פי-רוב בכתב. במהלך הדורות פרסמו מאות רבנים קובצי התכתבויות כאלה, הידועות בשם הקיצור שו"ת, ורבים מקבצים אלה הוכללו בקנון ההלכתי.

בדור הראשון של שו"ת בענייני צבא בישראל נשמר סגנון הפרסום המסורתי והם הובאו לידיעת הציבור בתוך מכלול היצירה של בעל הסמכות התורנית שאליו הופנתה השאלה. דוגמה בולטת הוא הספר היכל יצחק, אוסף השו"ת של הרב יצחק (אייזק) הלוי הרצוג (1888-1959), שהיה הרב הראשי האשכנזי של ארץ-ישראל בתקופת מלחמת תש"ח. הרב הרצוג נשאל מגוון של שאלות הלכתיות בנושאים הקשורים לענייני צבא, ולכן תשובותיו

26. 'אני מבקש מראשי ישיבות ההסדר: אל תענו לשאלות הלכתיות של החיילים על הצבא: תשלחו אותם אליי'. ריאיון עם תת-אלוף וייס, במחנה, 19 בספטמבר 2003, עמ' 8.

כוללות מנעד נושאים רחב, החל בדיון ספציפי בגבולות ההיתר שניתן להייל בשירות פעיל להקל במצוות שמירת השבת וכלה בהגדרה ההלכתית המדויקת של מלחמת תש"ח. ואולם מבחינת היקפם, הדיונים בנושאים אלה תופסים רק מקום מצומצם יחסית בהיכלל יצחק כולו. יתרה מזו, הנושאים ה'צבאיים' אפילו לא זכו לכותרת משנה נפרדת בתוך הספר. הרב הרצוג הקפיד בחיבורו זה לשמור על המבנה המקובל של השו"ת שלפיו התשובות מסווגות על-פי תבנית ה'ארבעה טורים', שמאז פיתח אותה ר' יעקב בן אשר ('בעל הטורים') במאה ה-14 היא היתה לתבנית הקונבנציונלית של הסוגה. מאחר ש'בעל הטורים' (שלא כמו הרמב"ם) לא הקצה במסגרת ההלכתית שגיבש כותרת מיוחדת לענייני צבא ומלחמה, נמנע מכך גם הרב הרצוג. למשל, דיוניו על יחידות צבא מעורבות (מגדרית) או על הקושי בקיום מצוות הפסח כהלכתן בבסיסים מבודדים מוקמו בין דיונים מקובלים יותר בספרות השו"ת (במקרים הנזכרים היו אלה ארכיטקטורת בתי-כנסת ומכירת חמץ בערב פסח).²⁷

אכן גם כמה מספרי השו"ת העכשוויים מוסיפים לשמור על המבנה המסורתי של 'בעל הטורים', בייחוד אלה שחברו בידי דמויות בעלות מוניטין בעולם התורה. בולטים במיוחד ספריהם של הרב אליעזר יהודה וולדינברג (אב בית-הדין הרבני בירושלים), הרב חיים דוד הלוי (הרב הראשי של תל-אביב) והרב יעקב אריאל (הרב הראשי של רמת-גן). כפי שמוכיחים קובצי השו"ת שחברו, כל אחד מהרבנים האלה ער לכך שנדרשת בימינו קבלת החלטות הלכתיות גם בעניינים הקשורים לצבא. יש מהם המראים אפילו נכונות להשתתף בכמה מהוויכוחים הציבוריים הקולניים ביותר בתחום, כמו זה הדין בחובתו של החייל לסרב לפקודה הנוגדת לכאורה את ההלכה. ואולם מסתבר שרבנים אלה מעדיפים בכל זאת לשמור על המסגרת המסורתית-הקונבנציונלית שבתוכה יתקיים הברור ההלכתי הנדרש ולכן הם נמנעים מריכוז התשובות בענייני צבא תחת כותרת משלהן.²⁸

עם זאת הולכת ומתגבשת היום ההבנה כי דיני צבא ומלחמה הם שדה עיון הלכתי עצמאי ולפיכך גוברת הנטייה בקרב רבני הציונות הדתית להימנע מלפזר את תשובותיהם לשאלות בתחום זה לאורכה ולרוחבה של יצירתם הכוללת. במקום זה הם בוחרים לרכז תשובות אלה בקובצי שו"ת נפרדים, ששמותיהם מצהירים במפורש על התמקדותם בנושאים הקשורים לצבא ולתפקידיו.

27. שו"ת היכל יצחק, חלק 'אורה חיים', ירושלים תש"ך, סימנים לו, לט, עמ' 96-99. שתי התשובות חוברו באביב תש"ח. לעומת הרב הרצוג מיעט הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל, שכיהן כ'ראשון לציון' משנת 1939 ועד מותו ב-1953, להידרש בתשובותיו ישירות לענייני צבא ומלחמה. לכל היותר הוא פסק בנושאים שעלו בחיים האזרחיים עקב פעילות צבאית. ראו לדוגמה: פסקי עזיאל בשאלות הזמן, ירושלים תשל"ז, סימן לה, 'פנוי קברות של חללי צבא ההגנה לישראל'; סימן סט, 'עגונות אשר בעליהן נפלו בגוש עציון'.
28. למשל, בהתאמה: (1) הרב יהודה אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, יב, ירושלים תשל"ו, סימן נו, וכן חלק יג, ירושלים תשל"ח, סימן ק. שתי התשובות עוסקות בשאלה 'אם חייל מחויב או ראשי להכניס את עצמו בספק סכנה כדי להציל את חברו'. (2) הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, ו, תל-אביב 1981, עמ' 176-179 (כשרות בבסיסי צבא), ועמ' 378 (מפקד אוכלוסין וספירה הנערכת בצבא). (3) הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה, חלק א, כפר דרום תשנ"ח, עמ' 84-90 ('הפרת פקודה משום מצווה'), וכן חלק ב (תש"ס), עמ' 172-175, 210-213 (הלכות שבת).

הבולט בסוג זה של חיבורים הוא הספר משיב מלחמה של הרב גורן. שלושה כרכים כרסתיים אלה של 'שו"ת בענייני צבא, מלחמה וביטחון' (ירושלים 1983-1993) מסכמים שנות דור של מעורבות אישית עמוקה של המחבר בענייני צבא למיניהם, ונוסף עליהם לאחר פטירתו אוסף אחר של מחקריו בנושא, שכותרתו ספר תורת המדינה (ירושלים 1996). על אבני יסוד אלה הולכת ונבנית שורה ארוכה של יצירות עוקבות, שבמידה מסוימת אף תופסות כיום את מקומם של כרכי משיב מלחמה. הרב שלמה אבינר, שבין שאר עיסוקיו מכהן כרב קהילתי של היישוב בית אל, היה פורה במיוחד בתחום הזה, ובשני העשורים האחרונים פרסם כמה אסופות של 'שו"ת בענייני צבא: שו"ת צניעות (ירושלים 1999); מחיל אל חיל (שני כרכים, ירושלים 1999); על דגלו (ירושלים 2000). בולטים לא פחות הם הספרים מלוּמדי מלחמה: שו"ת בענייני צבא וביטחון (מעלה אדומים 1994) של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, ראש ישיבת ההסדר 'ברכת משה' שבמעלה אדומים; הליכות צבא (ירושלים 1994) וכחצים ביד גיבור (שלושה כרכים עד כה, ירושלים 1996-2003) של הרב אבי רונצקי, ראש הישיבה הגבוהה באיתמר; המורים בקשת (חברון 1998) של הרב מישאל רובין, ראש מתיבתא בישיבת 'שבות חברון'; וקשרי מלחמה (ארבעה חלקים, ירושלים 2001-2005) של הרב איל משה קרים, ראש המכינה התורנית הקדם-צבאית 'עטרת ירושלים'. חדשניים עוד יותר הם המחברים המתאימים את מתכונת ההתכתבות המסורתית, הארוכה והמפורטת של השו"ת לאופי הקצרני והמידי של הדואר האלקטרוני וקבוצות צ'ט באינטרנט. למשל, הרב יובל שרלו, ראש ישיבת פתח-תקווה, מפרסם דרך קבע תשובות בענייני צבא (ובנושאים רבים אחרים) באתר האינטרנט 'מורשת'.²⁹ בדומה לכך, הרבנים זלמן ואליעזר מלמד מהיישוב בית אל משיבים על שאלות מגוונות (ובכללן אלה הנוגעות לשירות צבאי) באתר 'ישיבה'.

מטבע הדברים, עיסוק אינטנסיבי זה בהלכות צבא ומלחמה גורר דיונים חוזרים בתחומי משנה ספציפיים. עם זאת, ריבוי החיבורים במתכונת דומה אין בו כדי להצביע על הומוגניות של תוכנם ומסקנותיהם. כפי שאפשר לראות ב'מפתחות' לספרות הזאת המתפרסמים מעת לעת,³⁰ צורת העיסוק בענייני צבא בקובצי השו"ת העכשוויים מגוונת ביותר. רק במקרים בודדים אפשר לייחס הטרוגניות זו בבירור להבדלים בתפיסות ההגותיות של מחבריהם ולשוני בעמדותיהם בנוגע למשמעות הדתית של מדינת ישראל ומוסדותיה.³¹ לרוב נכון

29. כמה מתשובות אלה הודפסו אצל הרב יובל שרלו, רשו"ת הרבים: תשובות שניתנו באינטרנט בענייני אמונה, הלכה ושאלות מתחדשות, פתח-תקווה תשס"ב, עמ' 94-103.

30. למשל: משה בנימין ויאיר כהן, מפתח להלכות צבא, עצמונה תש"ס.

31. לדוגמה ראו תגובתו של הרב יואל בן-נון (ראש ישיבת הקיבוץ הדתי בעין צורים) למכתבו של הרב ישראל רוזן (ראש מכון 'צומת' באלון שבות) בעניין חילול השבת הצפוי מכך שחיילי צה"ל ייאלצו לפתוח את השערים החשמליים בגדר ההפרדה לטובתם של תושבים פלסטינים. 'כשם שמותר ואף מצווה לנסוע בשבת כדי לתחקר מודיע באחד הכפרים, שמא יביא המידע שבידו להצלת נפשות, כך

יותר להסביר את מאפייניו הייחודיים של קובץ מסוים בהעדפתו האישית של הכותב ה'מתמחה' בפן הלכתי מסוים של עולם החייל הדתי. למשל, הרב אברהם אבידן, ששירת בצה"ל עשרים שנה והגיע לתפקיד סגן הרב הצבאי הראשי, ייחד ספר שלם לנושא שבת ומועד בצה"ל (ירושלים 1994), תחום סבוך במיוחד, הזוכה לעיון מעמיק כמעט בכל חיבור בנושא שמירת מצוות בצבא. ספרי שו"ת אחרים מדגישים נושאים נוספים. מערכת היחסים בין חיילים דתיים וחילוניים, לדוגמה, זוכה לתשומת לב מיוחדת בספרו של הרב רבינוביץ' מלומדי מלחמה (בייחוד עמ' 29-77), וסוגיות הקשורות לתפילה במניין ושלא במניין – בספר כחצים ביד גיבור של הרב רונצקי. אך התמחויות אלה אינן יכולות להתחרות בייחודיות הנושאים הנדונים בסוגיות בהלכות צבא ומשטרה (ירושלים 2002) של הרב אלכסנדר יהושע לוינוון, ששימש שנים רבות הרב של משמר הגבול. על הרקע המקצועי הזה של המחבר, לא מפתיע למצוא באוסף הלכתי זה פרקים בנושאים פרטניים וספציפיים כמו שימוש בטביעות אצבע ו-DNA כראיות, ושאלות הלכתיות הקשורות לזיהוי קורבנות טרור. רשימה זו של ספרות שו"ת על הלכות צבא ומלחמה, על אף אורכה, אינה אלא קצהו של קרחון גדול בהרבה, זה המתהווה באופן שוטף בפרסומים מן אחר, ציבורי פחות. כמעט כל ישיבת הסדר שומרת על קשר עם תלמידיה המשרתים בשירות צבאי פעיל באמצעות דפי מידע תקופתיים. בדפים אלה מוקדש באופן טבעי מקום לחדשות מוסדיות מקומיות (מי מהתלמידים התארס, מי מהם סיים קורס קצינים) וחלק אחר מוקדש בקביעות לכתובה של התלמידים עצמם, בדרך-כלל על פרשת השבוע. ואולם במקרים רבים מובאים בדפי מידע אלה גם פסקי הלכה שנתן ראש הישיבה או ר"מ (ראש מתיבתא, התואר הניתן לרב הנותן שיעור קבוע בישיבה) בתשובה לשאלה של תלמיד או תלמידים המשרתים בשירות צבאי פעיל. למיטב ידיעתי כתבים אלה לא נאספו מעולם במלואם, וודאי שלא נחקרו. כל עוד לא מולאו שתי משימות אלה, כל הערכה על היקפו או על השפעתו של הענף החדש הזה בספרות השו"ת היא חלקית בלבד.

ספרים ומסות בסגנון מחקרי

בצד קובצי שו"ת העוסקים בדיני צבא ומלחמה התפתח בדורות האחרונים ענף אחר של ספרות תורנית, החוקרת גם היא את הנושא. פעמים רבות נסמכים החיבורים בסוגה זו במידה רבה על ספרות השו"ת, אולם ניכר בהם שנועדו לשרת מטרות שונות במקצת. חיבורים אלה אינם מתיימרים לתת תשובות ספציפיות לשאלות שבו"שיח זה או אחר הפנה למחבר. הטעם לכתבתם הוא שאיפתו של המחבר להפיץ את פרי מחקריו על דיני צבא ומלחמה – מקורותיהם, תהליך התפתחותם ותוקפם הנוכחי. נקודת מוצא שונה זו היא

מותר להפעיל בשבת את השערים, שבלעדיהם לא תוכל להיות גדר, מפני שאין למדינת ישראל די כוח פוליטי בורה הבינלאומית, כדי שהיא תוכל לבנות "חומה סינית" (וגם כך המצב שלנו קשה מאוד בורה (זו). הצופה (מוסף לשבת), 26 במרס 2004, עמ' 11.

הסיבה העיקרית לשוני הסגנוני בין שני סוגי החיבורים. כמו בתחומים אחרים, גם בתחום הלכות צבא מתאפיין העיון ההלכתי המודרני בנטייתו לחקור את מושאי התעניינותו בסדרת צעדים אנליטיים, שמסקנותיהם הסופיות מוצגות בהקשר נושאי רחב יותר. הבאת הדברים בדרך זו שונה תכלית שינוי הן מן הסגנון הספציפי יותר המאפיין בדרך-כלל את ספרות השו"ת המסורתית והן מן הסגנון הטלגרפי והקופצני במתכוון של התקשורת האלקטרונית המודרנית. ואולם, על אף הסגנון הייחודי לחיבורים המחקריים העכשוויים, גם הם אינם מובולתיים וניכרת שונות רבה ביניהם הן בהיקף והן בתוכן.

מקצת החיבורים מבקשים לסקור במבט פנורמי את ההלכות הקשורות לצבא ולמלחמה. מאמץ זה היה אופייני לדור הראשון של העיסוק בתחום. נוסף על ספרו החלוצי של הרב רגנשברג, משפט הצבא בישראל, הנזכר לעיל, ראויים לתשומת לב עוד כמה חיבורים תורניים מאותו הסוג, שהיו חדורים גם הם מודעות עמוקה לחדשנות השיח ההלכתי שבו הם משתתפים. הבולטים בין החיבורים האלה, על-פי הסדר הכרונולוגי של פרסומם היו: לאור ההלכה מאת הרב שלמה יוסף ז'יין (מהדורה ראשונה ירושלים 1946, מהדורה שנייה ירושלים 1957), הלכות מדינה מאת הרב אליעזר יהודה וולדינברג (שלשה כרכים, ירושלים 1953), וארץ חמדה מאת הרב שאול ישראלי (ירושלים 1957).

כל אחד ממחברים אלה נחשב בר-סמכא בהלכה כבר לפני שפורסמו החיבורים הנזכרים. הרב שלמה יוסף ז'יין (1885-1978), למשל, פרסם בקביעות פסקי דין הלכתיים על ענייני דיומא מאז עלה לארץ-ישראל בשנת 1934, ומשנת 1942 היה העורך הראשי של האנציקלופדיה התלמודית, אחד המפעלים התורניים המפוארים ביותר של העת החדשה. הרב וולדינברג (נולד בשנת 1917) הוא חבר ותיק בבית-הדין הרבני בירושלים, והרב ישראלי (1910-1995) היה מתלמידיו המובהקים של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שימש הרב של כפר הרא"ה (הנקרא על שמו של הרב קוק) עד שנת 1965, ומאז ועד 1980 שימש דיין בבית-הדין הרבני הגדול בירושלים. בתקופה ההיא הוא העביר שיעורים בישיבת 'מרכז הרב קוק', שבה שימש ראש ישיבה בשנים האחרונות לחייו. כפי שנראה להלן, החל בשנת 1948 הוא גם ערך סדרה של פרסומים בנושאי דת ומדינה.

לחיבוריהם של אישים אלה בנושאי צבא ומלחמה משותפים שני מאפיינים. המאפיין האחד הוא שאף אחד מהם אינו עוסק בדיני צבא ומלחמה בלבד. רק פרק אחד (אם כי ארוך) בספרו של הרב ז'יין דן בנושא (עמ' 9-84), וכל שאר הפרקים עוסקים במגוון רחב של ענייני ציבור והלכות הקשורות לרשות הרבים. טיפולו של הרב וולדינברג בהלכות הנוגעות למלחמה מקיף הרבה יותר; הלכות אלה ממלאות כרך שלם משלושת כרכי הלכות מדינה. עצם מבנה היצירה הוא הצהרה על החשיבות שהקנה מחברה להקשר שיש לתפוס בו את הלכות הצבא. הלכות אלה, כך אפשר להבין, אינן עומדות לעצמן. יש לראותן כחלק מהחקירה הרחבה יותר בענייני ציבור, המתחייבת מכוח ייסודה מחדש של ישות מדינית יהודית עצמאית. לנושא זה אכן הקדיש הרב וולדינברג את שני הכרכים האחרים של חיבורו.

התבוננות מקפת דומה מאפיינת גם את ארץ חמדה של הרב ישראלי, אם כי מזווית שונה. כפי שהרב ישראלי מקפיד לציין בהקדמה לספרו, שאינו חיבור שיטתי אלא קובץ של

מאמרים שהופיעו בעבר והוא סידרם מחדש, מוקד התעניינותו הוא תכונת הקדושה הייחודית של נחלת האבות, מתנת האל, שאיכויותיה המולדות הן הביטוי הנשגב ביותר של יחסיו הייחודיים של עם ישראל עם הקדוש ברוך הוא. לכן אף שיש בארץ חמדה עיונים מדוקדקים בכמה היבטים של הלכות צבא ומלחמה,³² מבהינות רבות חשיבותם משנית בדיון הכולל. דברים דומים ניתנים להיאמר גם על עמוד הימיני (תל-אביב 1966). אסופה נוספת זו של מחקריו של הרב ישראלי בהלכה ובמחשבה רלוונטית במיוחד בהקשר הנוכחי מאחר שנכללה בה גרסה מעובדת של מאמרו על פרשת קיביה, הפעם בשם 'פעולות צבאיות להגנת המדינה'. ואולם גם לדיון בנושא זה הקדים המחבר את הצגת דעותיו בסוגיות הלכתיות-מדיניות רחבות הרבה יותר, כמו קדושת ירושלים, הסיכוי לכינוס מחדש של הסנהדרין, הסמכות ההלכתית של מדינת ישראל ומוסדותיה, קואליציות, זכויותיהם של נוכרים בקהילה היהודית ומפקד האוכלוסין.

המאפיין השני המשותף לחיבורים ה'מקיפים' של הדור הראשון של העוסקים בהלכות צבא ומלחמה הוא עיסוקם הרב בניתוח דקדקני של החומר בנושאי צבא ומלחמה (הדל למדי בהיקפו) המצוי בספרות ההלכתית הקנונית. אצל הרב ישראלי הפכו ניתוחים אלה לבסיס להבעת דעה גם בנושאים בעלי משמעות בטחונית ומדינית אקטואלית. למשל, הוא פרסם בתחומין מאמרים על 'מצור ביירות לאור ההלכה' (ד [תשמ"ג], עמ' 48-61) ועל 'מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש' (י [תשמ"ט], עמ' 25-36), והיה בין הרבנים הראשונים שחתמו על הקריאה לחיילים לסרב פקודה לפנות יישובים יהודיים בשנת 1995 (ראו להלן). כתבי הרבנים זוין ווולדינברג צמודים גם הם לספרות ההלכתית הקנונית, אולם – להבדיל מהרב ישראלי – מחברים אלה מקצים רק מקום מצומצם לנושאים בעלי רלבנטיות של כאן ועכשיו. יתר-על-כן, איש מהם אינו מחווה את דעתו אפילו על דרכים ליישוב מצוות שמירת השבת עם תנאי המחיה של צבא מודרני (סוגיה שחיבורים מאוחרים יותר בנושא דיני צבא ומלחמה עוסקים בה כמעט בכפייתיות). לעומת זאת, שניהם מייחדים מקום נרחב לנושאים שבעיני רוב המשרתים בצה"ל, גם אלה המדקדקים ביותר בשמירת מצוות, אינם נתפסים מעשיים כלל. דוגמה בולטת היא הדיון המופיע הן בלאור התורה של הרב זוין (עמ' נא-נד) והן בהלכות מדינה של הרב וולדינברג (עמ' רלא-רלה) במערכות היחסים המותרות והאסורות על-פי ההלכה בין החייל היהודי לבין השבויה הנוכרייה (המכונה במקורות 'פת תואר'; דברים כ:י-טו). בחירתם של שני המחברים לדון בנושאים מסוג זה באריכות מסוימת יוצרת רושם שהם העדיפו ללכת בתלם שהתוו המקורות הרבניים, שבהם הם היו כה בקיאים, יותר מלכוון את הדיון לצרכים היומיומיים והמדיניים של החיילים עצמם.

32. במיוחד נכון הדבר ל'נוספות' שהוכנסו למהדורה השנייה של ארץ חמדה, שיצאה לאור בשנת 1982. לדוגמה: 'על טהרת המחנה הצבאי הישראלי' (עמ' סא-סו) ו'כיבוש יחיד וכיבוש רבים' (עמ' קלט-קמט). לקט נוסף של כתבי הרב ישראלי בענייני צבא (ובנושאים אחרים) התפרסם בכרך א' של חוות בנימין (עורך גריה גוטל), כפר דרום תשנ"ב.

מגמה זו ניכרת עדיין בתחילת שנות השבעים, כאשר התפרסם חיבור הלכתי מקיף בנושא צבא ומלחמה שניזון משליטה יוצאת דופן בטקסטים הקנוניים, אך לא שיקף היכרות מעשית וקרובה עם המציאות של חיי הצבא העכשוויים. כזה הוא משפט המלחמה: בעיות, בירורים וחיידושים בדיני צבא ומלחמה בישראל מאת הרב שמריהו ישראלי (ירושלים תשל"ב). רק בפרק האחרון של הספר עוסק המחבר בנושאים אקטואליים ('מלחמות מדינת ישראל', עמ' קע-קעה), וגם אז רק ברמה כללית, בלי להידרש לאתגרים ההלכתיים העומדים לפני החייל הבודד.

בחלוף הזמן השתנו ההדגשים בענף זה של הספרות התורנית. עוצמת השינוי בלטה במיוחד עם הופעתו של הספר הצבא כהלכה: הלכות מלחמה וצבא מאת הרב יצחק קופמן (ירושלים 1994), יצירה רחבת היקף המתקרבת לממדים אנציקלופדיים. התייחסותו של הצבא כהלכה לצרכיו האישיים של החייל ישירה יותר מזו של כתבי הדור הראשון ובכך הוא משקף את הצעד הגדול קדימה שעשה תחום זה עם הופעתם של מורי הלכה בעלי ניסיון צבאי אישי. אמנם ב-429 עמודים עמוסי הערות שוליים ועוד 75 עמודים של נספחים מיוחד הרב קופמן מקום גם לדיונים בהגדרת 'מלחמת מצווה' (ראו להלן) ובחשיבותם בקרב של המורל, עוז הרוח והאמונה, אבל רוב עניינו תכליתי וחד בעסקו בבעיות הלכתיות מעשיות ביותר: המהות והצורה של שמירת השבת בתנאים ובמצבים צבאיים ייחודיים (הוא מסיים את הספר בניתוח נוהלי השבת של מרפאה צבאית); יחסים בין-אישיים בקרב החיילים; ובעיות של מועדי תפילה שחייל נתקל בהן. כל עמוד בדיונים אלה מועשר מהניסיון האישי של המחבר ששימש בעבר בכמה תפקידים בכירים ברבנות הצבאית. ואכן מבחינות רבות בנוי הספר כשחזור בעיות שהמחבר נדרש לפתור במהלך שירותו הצבאי.

הצבא כהלכה ממשיך לשמור על הפופולריות הרבה שלו כאסמכתא בדיני צבא ומלחמה בני זמננו. מלבד היותו מדרך מקיף לכתבים קודמים בתחום, הוא גם מסכם בלשון פשוטה את תמונת המצב ההלכתית העכשווית במגוון רחב של נושאים. תכונות אלה עושות אותו לכלי עזר ללימוד ומרבים להיוועץ בו בעולם הישיבות הדתיות-הלאומיות. ואולם קשה לראות בהצבא כהלכה ספר נוח לשימושם של חיילים בודדים בשירות פעיל. הוא יקר מכדי שיימצא בספריות צבאיות, אלא בגדולים שבבסיסים, ואלה מרוחקים בדרך-כלל מקו החזית, והוא כבד מכדי שיינשא בידי החייל בשדה.

שיקולים מסוג זה מסבירים את הופעתם של חיבורים שנועדו לתת סקירות מקיפות של דיני צבא ומלחמה בפורמט זמין ונוח יותר. הפופולריות ביותר הן בלי ספק חוברות במתכונת 'הוראות שימוש', שהותאמו במידותיהן במיוחד לכיסי חולצתו או מכנסיו של החייל, כדי שיהיו בהישג יד. דוגמאות בולטות לסוגה זו הן: דיני צבא ומלחמה: ספר הכנה למתגייס לצה"ל מאת הרב שלמה מן-ההר (ירושלים 1972), ונוהל אחיד: ספר הלכה בנושאים רלבנטיים לחיילים מאת הרב זכריה בן-שלמה (שעלבים 1986, מהדורה שלישית 2001). שני החיבורים מכוונים לקבוצות המתגייסים והמגויסים בקהילה הדתית-הלאומית ונכתבו בידי רבנים בעלי ניסיון רב במגע עם קבוצות אוכלוסייה אלה (הרב מן-ההר היה תקופה ארוכה הרב של שכונת בית וגן בירושלים, והרב בן-שלמה היה שנים רבות מורה בישיבת

ההסדר שליד קיבוץ שעלבים). בשני החיבורים ניכר הניסיון לנווטם במסלול שיימנע ממחלוקות. הם מעדיפים לעקוף נושאים טעונים, כמו מוסר מלחמה (אצל הרב בן-שלמה נושא זה אינו כלול אפילו במפתח העניינים). במקום זה הם נכנסים לפירוט רב של היבטים הלכתיים ייחודיים למקצועות צבאיים (חובש, קצין מודיעין, קשר וכו').³³

סוג אחר של כתיבה 'מחקרית' על דיני צבא ומלחמה מוצאים במאמרים שפורסמו ומתפרסמים מעת לעת בכתבי העת בנושאי חקר ההלכה והמשפט העברי ויישומם בימינו. הכרך הראשון של סדרת הביבליוגרפיות שמוציא פרופסור נחום רקובר בכותרת אוצר המשפט (ירושלים 1975), מונה 132 פריטים הדנים ב'צבא ומלחמה'. בכרך השני (ירושלים 1990) מצויים 178 פריטים. כל אחד ואחד ממאמרים אלה מקיף טווח נושאים מצומצם בהרבה מזה של ספרי היסוד שתוארו לעיל. ואולם יתרונם הוא ביכולתם להעמיק יותר בנושאים נבחרים. יתרה מזו, מכיוון שבחירת נושאי המאמרים משקפת פעמים רבות אירועים אקטואליים, והם נכתבים לפעמים סמוך מאוד להתרחשותם, מאמרים אלה מציגים תמונת מצב הלכתית מעודכנת הרבה יותר.

עד כה לא צלחו הנסיונות להוציא לאור כתב עת שיוחד כולו לדיני צבא ומלחמה ושיחזיק מעמד לאורך זמן. מחננים, שהוצא בחסות הרבנות הצבאית של צה"ל, אמנם הופיע כמעט בכל שבוע במרבית שנות החמישים והשישים של המאה הקודמת,³⁴ אך בפועל הוא שימש לא יותר מ'עלון בית הכנסת לחייל', כהגדרת עורכיו. בשנות השבעים נעלם מחננים ולא קם במקומו ביטאון דומה אחר. יוצא מן הכלל יחיד וחד-פעמי היה עוז, פרסום שהוציא לאור 'המרכז להלכות ולהליכות צבא' שבישיבת ההסדר שעלבים ומטרתו להציג לקהל הקוראים מבחר קבוע של מחקרים ארוכים ומלומדים בנושא, אך מסיבות תקציביות הוא הופיע עד כה רק פעם אחת (1994). לפיכך אין בנמצא היום בתחום הנדון ביטאון הדומה, למשל, לאסיא, כתב עת המוקדש לאתיקה יהודית והלכה ברפואה ומופיע בקביעות משנת 1972. אי לכך, דיונים בנושאים של הלכות צבא ומלחמה מתנהלים היום במאמרים המתפרסמים בכתבי עת שתחום עיסוקם המוצהר אינו מוגבל לענייני צבא אלא מתפרס על כל תחומי ההלכה העולים כיום במדינת ישראל המודרנית.

ראשיתה של תופעה זו בשנותיה הראשונות של המדינה, כשהתעורר במלוא חריפותו הצורך לשמוע ולהשמיע דעות עדכניות בנושאי צבא (כמו גם בנושאים אחרים שעלו על הפרק עם הקמת מדינת ישראל). כמה כתבי עת אכן ניסו למלא צורך זה. אחד מהם היה

33. ראו גם הביקורת על חיבור זה מפי הרב נריה גוטל (רב אוגדה במילואים), 'אחידות לא שלמה', הארץ (ספרים), 1 באוקטובר 1997, עמ' 7. הנטייה לעסוק במצוות המעשיות בולטת עוד יותר בכרך קטן בשם מספרא לסייפא שהרב בן-שלמה הוציא כתוספת לספרו המקורי בקיץ 1989, כאשר האינתיפאדה הראשונה היתה בשיאה. לנוכח אירועי השנה שחלפה קשה היה להימנע כלל מדיון בהתנהגות החיילים בגדה המערבית וברצועת עזה. ואולם הרב בן-שלמה עסק בעיקר בהשלכות המצב החדש על שמירת השבת. ההתייחסות להיבטים האתיים של הסכסוך היא מינימלית.

34. עקיבא צירמרן, 'מחננים: סיפורו של כתב-עת צבאי דתי', קשר, 12 (1992), עמ' 108-115.

התורה והמדינה בעריכת הרב שאול ישראלי, ו-13 כרכים שלו (מהם כרכים כפולים) פורסמו מאז יצא לאור לראשונה באביב 1949 ועד היסגרו ב-1962. כתב עת אחר היה השנתון נועם, שהופיע משנת 1958 עד 1984, זמן-מה לאחר מותו של מייסדו ועורכו הרב משה שלמה כשר. כתב עת שלישי היה תורה שבעל-פה, אוסף הרצאות של כינוס פופולרי של רבנים, המתקיים בירושלים מדי שנה בשנה משנת 1959. הרביעי היה ברקאי, גם הוא בעריכת הרב שאול ישראלי, ששישה גליונות שלו פורסמו משנת 1984 עד 1990 תחת כותרת המשנה 'ביטאון רבני מרכזי לענייני רבנות, בירורי הלכה, חידושי תורה, הגות ומחשבה'. כל הבטאונים הללו היו גם במה למאמרים בנושאי צבא, מהם בתדירות גבוהה מזו שבאחרים.³⁵ למשל, בהתורה והמדינה פרסם הרב ישראלי לראשונה את מאמרו החלוצי בנושא קיביה (ראו לעיל הערה 12), ובתורה שבעל-פה הציג הרב עובדיה יוסף את תוצאת חקירתו על דעת ההלכה הקלאסית הרלוונטית למבצע אנטבה (ראו לעיל הערה 13).

בזמן האחרון משמשים שני כתבי עת אחרים אכסניות מרכזיות למסות מהסוג הזה. הראשון הוא תחומים, שנתון בהוצאת מכון צומת הממוקם באלון שבות שבגוש עציון, המופיע משנת 1980, והשני צהר, רבעון שהחל לצאת לאור בינואר 2000 בהוצאת אגודה בעלת אותו השם של רבנים דתיים-לאומיים. אולי מפאת צעירותו, צהר פחות מוכר ברבים מתחומים הנחשב היום בחוגים רחבים לכתב העת לענייני הלכה היוקרתי ביותר בישראל. כתב עת זה אינו עוסק בלעדית בנושאי צבא, אלא מנסה להקיף מכלול של נושאים הלכתיים בעלי עניין מיוחד לימינו (שמו של השנתון מורכב מהמילים תורה, חברה ומדינה). עם זאת, מאז היווסדו הופיעו בו דרך קבע מסות ודיוני שולחן עגול בנושאים בעלי ייחוד צבאי. יתרה מזו, נראה שהמקום היחסי שמקצה כתב עת זה לנושאים אלה הולך וגדל. עיון במפתח העניינים הצובר של תחומים, שפורסם בשנת 2000 (כרך כ, עמ' 497-518) מגלה שעד אז עסקו בענייני צבא פחות מארבעה אחוזים מהמאמרים שפורסמו בתחומים. ואולם מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה והופעתה של צורת הלחימה החדשה בשנת 2000, החל שיעור זה לעלות. ואכן כרך כ"ג של כתב העת, שהופיע בשנת 2003, אף פותח בפרק מוקדש ל'צבא וביטחון' ובו שמונה מ-60 המאמרים המופיעים בכרך כולו. חמישה ממאמרים אלה עוסקים ישירות בנושאים הלכתיים שהתעוררו במהלך העימות הצבאי של השנים האחרונות: 'גול הגוי במלחמה'; 'לחימה בשטח רווי אוכלוסייה אזרחית'; 'מסיק זיתי נוכרים הנטועים בתחום ישוב יהודי'; 'חלוקת שלל וביזה במלחמות ימינו'; ו'כיבוש מלחמה כקניין'. תהליך דומה אפשר לזהות גם בצהר, שבתחילת דרכו לא הקדיש תשומת לב מיוחדת לנושאי צבא כלל.

35. מתוך למעלה מ-200 המאמרים שהופיעו ב-13 הכרכים של התורה והמדינה, 14 עסקו בנושאים הקשורים לצבא, ובששת הגליונות של ברקאי (סך הכול 180 מאמרים) – שישה. בכל 25 הכרכים של נועם פורסמו רק שלושה מאמרים בנושאי צבא ומלחמה.

במצב זה חל שינוי חד אחרי מבצע 'חומת מגן' והלחימה בג'נין באביב 2002, שעוררו דיון ער בכמה וכמה גליונות עוקבים.³⁶ לסיים ראוי להזכיר עוד כמה שהועמדה לאחרונה לעיונים 'מודרניים' בהיבטים שונים של יחסי הלכה ומלחמה. במה זו קמה, ליגוננו, בזכות התפשטות הנוהג שמשפחותיהם, חבריהם או ישיבותיהם של חיילים שנהרגו בפעילות מבצעית מוציאים לזכרם אסופות של דברי הגות. סימנים של נוהג זה הופיעו כבר בתחילת שנות השבעים, כפי שמוכיח פרסומו של הספר נר ליחזקאל (ירושלים 1971). זוהי אסופה של הספדים ומאמרים בסוגיות הלכתיות, שמקצתם חוברו בידי רבנים ידועי שם בציבור הדתי-הלאומי, לזכרו של החייל יחזקאל עזרא בצלאל, ששירת ברבנות הצבאית בנפלו ליד תעלת סואץ במלחמת ההתשה. לאחרונה מתמקדים כמה מקובצי המאמרים מסוג זה בנושאים צבאיים למיניהם בצורה מרוכזת הרבה יותר. דוגמה אחת לאסופה מזן חדש זה היא קדושת החיים וחירוף נפש (בעריכת ישעיהו גפני ואביעזר רביצקי, ירושלים 1992), שיצא לאור לזכרו של סרן אמיר יקותיאל. דוגמה אחרת היא ספר הראל: צבאיות ישראלית באספקלריה תורנית (בעריכת הרב אליעזר שנוולד, חיספין 2002), שהוקדש לזכרו של סגן הראל שרם. על אף הבדלים בסגנון ובנימה (קדושת החיים נוטה יותר לגישה אקדמית, ואילו בספר הראל ניכרים יותר השורשים הרבניים) יש בשני הספרים תרומות חלוציות בתחום. מגוון הנושאים שהם מקיפים משתרע מ'ערך החיים במקרא' ועד 'הדילמה הקיומית והמוסרית של ההתנגדות המזוינת בגטו' (בקדושת החיים), ומ'כיבוש הארץ וירושתה' ועד 'אחריות הלכתית של המפקד' (בספר הראל).

3. מה הם תכניה של הספרות על הלכות צבא ומלחמה?

החיבורים ההלכתיים שנכתבו בשנים האחרונות בנושאי צבא מתמקדים בשלושה נושאים עיקריים: קיום מצוות בשגרה צבאית; הציודק ההלכתי להפעלת כוח צבאי; ההתנהגות הנדרשת מהחייל כלפי הזולת בעת מאבק צבאי אלים.

אף ששלושה נושאים אלה קשורים לפעמים זה בזה ומנקודת ראות הלכתית אף חופפים, ראוי כל אחד מהם לדיון נפרד, ולו רק בשל השוני הברור בין כלי הניתוח ההלכתי המשמשים בבחינתם.

א. קיום המצוות במסגרת השגרה הצבאית

מבחינה כמותית זהו כיום הנושא העיקרי בכתיבה על דיני צבא ומלחמה. בחיבורים השונים יש קשת רחבה של נסיונות ליישב את הצרכים המעשיים של חי יומיום בצבא מודרני עם הכללים

36. ראו: הרב יובל שרלו, 'שאלות על מוסר המלחמה', צהר, יא (קיץ תשס"ב), עמ' 97-104, וכן תגובות והתייחסויות בגליונות עוקבים: הרב ישראל ריון, 'אפולוגטיקה שלא כהלכה', יב (תשרי תשס"ג), עמ' 135-139; הרב מיכאל אברהם, 'בעיית היחס בין הפרט והכלל ודילמת 'חומת מגן', יד (אביב תשס"ג), עמ' 61-71; הרב מאיר הנוראי, 'מלחמת 'חומת מגן' - דילמת ג'נין', טו (קיץ תשס"ג), עמ' 147-152.

שההלכה היהודית האורתודוקסית מחייבת בפרהסיה ובצנעה, הנחיה בתחום זה חיונית במיוחד, דווקא באותם פרקי זמן ארוכים של שירות צבאי שבהם החיילים והחיילות אינם נלחמים בפועל, אלא – על-פירוב – עוסקים באימונים או במשימות תחזוקה.

נושא בעל חשיבות מיוחדת בהקשר זה, ולא במפתיע, הוא שמירת השבת מאחר שהוא מוקף גדר צפופה במיוחד של הלכות, הנגזרות הן ממצוות עשה והן ממצוות לא תעשה, והקפדה עליהן מעלה בעיות רבות בתנאים של חיי צבא.³⁷ ואולם גם נושאים רבים אחרים זוכים לתשומת הלב הנחוזה להם מאוד. שאלות כגון: כיצד מיישרים את ההדורים בין הגישה היהודית המסורתית המחמירה ביחסי גברים-נשים (כללי 'צניעות'), לבין השאיפה הגוברת בצה"ל לשלב חיילות ביחידות שדה? האם אפשר לקיים את קוד הלבוש של הגבר הדתי (ציציות, כיפה) ובה בעת לעמוד בדרישות ההסוואה הצבאית? האם בעת ההשבעה לצה"ל יכריזו המתגייסים החדשים הדתיים על נאמנותם בקריאה 'אני נשבע', או שעליהם להסתפק באני מצהיר?³⁸

מבחינת דרך הפסיקה, הדיונים ההלכתיים המתקיימים בנושאים מסוג זה נאמנים לכללים המקובלים בספרות השו"ת המסורתית. הפסיקה נעשית באמצעות שיוך מכוון של הבעיה ההלכתית הספציפית לקני-מידה ולמסגרות הלכתיים, שאינם מיוחדים לחיי הצבא. אל המסגרת הצבאית העכשווית שבה מתעוררות סוגיות כאלה מתייחס הדיון הרבני בן זמננו, ברוב המקרים, כאל משתנה בלתי-לוי של הנושא ואינו רואה צורך להקדיש לה תשומת לב מיוחדת. אם כן, קביעת האסור והמותר על-פי ההלכה תלויה באופן מוחלט, בדיונים אלה, במידת ישימותם של כללים או אמות-מידה שנוצרו בטקסטים הקנוניים בהקשרים אחרים, לא-צבאיים.

הדוגמאות הבולטות והנפוצות של יישום מתודולוגיה זו נוגעות לעניינים שאפשר לסווגם בקבוצת-העל של 'פיקוח נפש' (הכינוי ההלכתי לחובה הדתית להציל חיי אדם המצוי בסכנת נפשות, גם כשזה כרוך בעברה דתית). אנשי צבא אינם הקבוצה היחידה שכללי פיקוח הנפש חלים על פעולותיה. מאות בשנים נבחנו על-פי כללים אלה פעולותיהם של רופאים ומיילדות, בייחוד בנסיבות שהתבקש היתר לעשות אחת או יותר מהפעולות ('מלאכות' בלשון הלכות שבת) האסורות בשבת. על בסיס פסיקה רחבה זו לא נותר לפוסקי ההלכה של ימינו אלא לקבוע עד כמה הפעולות שחיילים בשירות פעיל נדרשים לעשות בשבת עונות על ההגדרות ועל קני-המידה של הצלת חיים (יהודיים), שנוסחו בעבור בעלי מקצועות הרפואה למשל. מובן שהדברים אינם פשוטים כלל ועיקר. מתן פסיקה במקרים כאלה מחייב שליטה מלאה

37. המחשת חשיבותו של נושא זה בדיני צבא ומלחמה ניתנת אצל הרב קופמן, הצבא כהלכה, המייד 11 מתוך 45 פרקיו להבהרת טיעוני פיקוח נפש בשבת (עמ' 149-264).

38. על שלושת נושאים אלה ראו, בהתאמה: הרב איתאל אריאל, 'חייל מילואים שביחידתו הוצבה חיילת', צהר, יז (חורף תשס"ג), עמ' 37-46; הרב אבי רונצקי, כחצים ביד גיבור, א, ירושלים תשנ"ו, עמ' 42-43, וכן: ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 105-106; חילופי הדברים בין הרבנים בניהו ברונר ויוסף צבי רימון בנושא 'שבועת אמונים לצה"ל', צהר, יא (קיץ תשס"ב), עמ' 17-24, וכן: יג (חורף תשס"ג), עמ' 137-142.

במקורות הקלאסיים שההלכה מתבססת עליהם, ויכולת לקבוע עד כמה יש במקורות אלה מענה למצבי לחימה, אך גם למשימות צבאיות בעת רגיעה. נוסף על כך, הפוסק נדרש לגלות הבנה גם בנסיבות שעלולות להינתן פקודות הכרוכות בחילול שבת, וגם בתוצאות המבצעיות האפשריות מאיי-מיליון.³⁹ ועם כל זאת, שיטות הניתוח ההלכתי שהפוסקים במקרים אלה משתמשים בהן נחשבות קונבנציונליות לחלוטין על-פי הסטנדרטים של המסורת ההלכתית. אף שנובעים מהן פעמים רבות פתרונות מעשיים נקודתיים וחדשים, מבחינה כללית ותאורטית אין בהן הרבה יותר מאשר הרחבה ויישום של קטגוריות הלכתיות מקובלות לגופו של עניין ולגופו של אדם.

ב. הצידוק ההלכתי להפעלת כוח צבאי

דפוס ניתוח שונה משמש את פוסקי ההלכה לשם בחינת המצבים שניתנת בהם גושפנקה דתית להפעלת כוח צבאי. תחום זה של דיני צבא ומלחמה מקיף כמעט את כל הנושאים שמשפטים והוגי מחשבה מדינית במערב מכנסים בכותרת הכוללת 'צדק המלחמה' (*ius ad bellum*). מתוקף זה הוא עוסק במצבים שבהם מותר למדינה ליזום ולנהל פעילות כוחנית ובוחר עד כמה יש במצבים אלה כדי לחייב את האזרחים להיענות לקריאה לנשק.

ללא יוצא מן הכלל, המשתתפים בחלק זה של השיח הרבני בימינו מביאים בחשבון את ייחודיותה של המציאות הצבאית ואת השוני בינה לבין כל סיטואציה אחרת. לכן נקודת המוצא העיונית שלהם היא מסגרת הלכתית שנבנתה במיוחד למציאות הזאת. ההבחנה שהם עושים, שכבר נזכרת במפורש במשנה (מסכת סוטה, פרק ח משנה ח), היא בין שני סוגי עימות: 'מלחמת מצווה' ו'מלחמת הרשות'.⁴⁰ על-פי פסיקתו של הרמב"ם (משנה תורה, 'הלכות מלכים ומלחמותיהם', ה:א), הסיווג של מלחמה כ'רשות' מקנה לסמכות השלטונית הרשאה רחבה למדי לשימוש בכוח הנשק מכיוון שהוא כולל כל פעולה צבאית המבוצעת 'להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו [של המלך]'. לעומת זאת, 'מלחמת מצווה' היא קטגוריה מצומצמת יותר. מלבד שתי דוגמאות היסטוריות (מלחמות כיבוש הארץ בידי יהושע והמאבקים באויב העמלקי בתקופת התנ"ך) הרמב"ם מגביל קטגוריה זו למלחמות שנועדו להגנה עצמית (בלשונו: 'ועזרת ישראל מיד צר הבא עליהם').

39. לכן: 'וכל החישובים המובאים לעיל נאמרים בתנאי שאינם פוגעים במילוי המשימה הבטחונית לשמה החייל נמצא בצבא'. הרב זאב פאטינו, "אין מעבירין על המצוות" – ויישומו בצבא, עזו, שעלבים תשנ"ד, עמ' 42.

40. הדברים מורכבים קצת יותר בשל העובדה שהתלמוד הבבלי (סוטה מד:ב) מזכיר סוג נוסף: 'מלחמת חובה'. לדיון בסוגיה זו וסיכום ההסברים הרבניים להעדפה המסורתית של הסיווג הכפול מצווה/רשות, ראו: הרב מנשה שמרלובסקי, 'מלחמת רשות ומלחמת מצווה', בתוך: הרב אליעזר שנוולד (עורך), ספר הראל: צבאיות ישראלית באספקלריה תורנית, חיספין 2002, עמ' 47-87, המפנה למקורות רבים בנושא.

הדעה ההלכתית הרווחת כיום דוחה באופן מוחלט אפילו צל צלה של אמירה כי צה"ל פועל או פעל רק כדי לרצות דחף של 'התפשטות', המאפיין מלחמת רשות. יתרה מכך, רק לעתים נדירות נדונה האפשרות שמדינת ישראל תוכל לפתוח בעתיד במלחמת רשות – וגם אז הדיון נשען על טיעונים שמקורם יותר בראייה כללית של 'נוהג העולם' מאשר על הוראות הלכתיות ספציפיות.⁴¹ לעומת זאת, ועל בסיס העיקרון של 'עזרת ישראל מיד צר הבא עליהם', בספרות הרבנית בת זמננו זוכות מלחמות מדינת ישראל לסינון גורף של 'מלחמת מצווה'.⁴² תיוג זה מקל לכאורה את בחינת צדקת הדרך שבה משתמשת המדינה בכוחה הצבאי בכך שהוא מאפשר עיקוף אינטלקטואלי של כמה 'שדות מוקשים' הלכתיים הרלוונטיים לנושא זה. למשל, תיוג זה פוטר את פוסקי ההלכה מלהתמודד עם היעדרותו בימינו של גוף שיפוטי וייצוגי המכונה במקורות הרבניים 'בית הדין של שבעים ואחד' או 'הסנהדרין', מוסד הנדרש על-פי הרמב"ם להעניק הרשאה למלחמת הרשות: 'מלחמת מצווה [המלך] אינו צריך ליטול בה רשות בית דין אלא יוצא מעצמו בכל עת וכופה העם לצאת. אבל מלחמת הרשות אינו מוציא העם אלא על פי בית דין של שבעים ואחד' (משנה תורה, 'הלכות מלכים ומלחמותיהם', ה:ב).⁴³

ואולם בהקשרים אחרים נראה כי שכרו של השימוש העכשווי בתואר 'מלחמת מצווה' יכול לצאת בהפסדו. ראשית, מאחר שעל-פי פשט ההלכה היקף הגיוס למלחמות מסוג זה אמור להיות אוניברסלי ולחול על נשים וגברים כאחד, הגדרה זו מחייבת את רבני הציונות הדתית להתמודד חזיתית עם הנושאים הטעונים של גיוס נשים ושירותם הצבאי של תלמידי ישיבות.⁴⁴ שנית, נראה כי הניסיון לעטות את אדרת 'מלחמת מצווה' על כל מערכות צה"ל מעורר בעיות טרמינולוגיות. בבחינה מדוקדקת מתברר שלשון הרמב"ם – שעליה כאמור מסתמכות כיום ההגדרות הרבניות המקובלות של מלחמת מצווה – אינה מעניקה בהכרח אישור חריג שמעני ונרחב לפתוח בפעולה צבאית בטענה שהמבצע נדרש למען הגנה עצמית. מורכבת במיוחד היא המשימה לפרש משפט מפתח של הרמב"ם, 'ועזרת ישראל מיד צר הבא

41. 'כל עוד שהנוהג של מלחמה הוא מקובל בעמים [...] מותרת גם לישראל מלחמת רשות. ולפי זה יוצא שגם בזמן הזה תתכן פעולה מלחמתית ע"י ישראל בתור מלחמת רשות [...] כל עוד שנוהג זה מקובל בעמים'. הרב שאול ישראלי, עמוד הימיני, עמ' רב, מצוטט אצל הרב נריה גוטל, 'קיום למשנתו השלימה של רבינו', גאון בתורה ובמידות: פרקים לדרכו ולדמותו של מרן הגאון שאול ישראלי זצ"ל, ירושלים תשנ"ט, עמ' 205.

42. עמדה זו מבוססת בבידור אצל הרבנים הרצוג וויין, ומאז שבה ונשנתה פעמים רבות. ראו: הרב נתנאל אריה, 'בגדרי היציאה למלחמת רשות ומצווה', ספר הראל, עמ' 88-100.

43. על מוסדות בני זמננו שיוכלו להשתוות למוסדות שדורשת ההלכה המסורתית לפתיחה בצעדי מלחמה ('מלך', 'בית דין של שבעים ואחד/סנהדרין') ראו: הרב שמרלובסקי (לעיל הערה 40), בפרט עמ' 56-64.

44. על-פי המשנה (סוטה ח:ז), 'במלחמת מצוה הכל יוצאין [למלחמה], אפילו חתן מחרדו וכלה מחפתה'. לסקירה מקיפה, שעודנה תקפה, בנושא הגיוס ראו: הרב חיים דוד הלוי, 'שירות צבאי בהלכה', תורה שבעל פה, יג (1971), עמ' קעה-קפב.

עליהם'. ניסוח זה אכן מספק גושפנקה ל'תגובה מתוך הגנה' על תקיפות אויב, כמו תגובת ישראל על פלישות צבאות ערב לשטחיה בתחילת מלחמת תש"ח ובפרוץ מלחמת יום הכיפורים בתשל"ג. ואולם באיזו מידה אפשר ליישם את אמת-המידה של 'עזרת ישראל' על פעולות הרתעה למיניהן? האם הניסוח מספק צידוק להענקת התואר 'מלחמת מצווה' גם לפעולות סיכול שנועדה למנוע פעילות התקפית צפויה של האויב, כמו ההתקפה שתקפה ישראל את מצרים ביוני 1967? האם נכללות בניסוח 'ועזרת ישראל מיד צר הבא עליהם' גם 'מכות מנע', כמו מערכת סיני בשנת 1956 או הפצצת הכור הגרעיני בעיראק ב-1981, שני מבצעים שנועדו לעצור תהליך של בניין כוח צבאי אצל האויב טרם מימושו של האיום? ואיך מסווגת ההלכה פעילות של התקפה לצורך הגנה מסוג המלחמה שפתחה ישראל ביוני 1982 בכינוי 'מלחמת שלום הגליל'⁴⁵?

ההתעניינות בשאלות אלה ודומות להן מוגבלת לרוב ל'בני תורה', המלבנים אותן בין כותלי הישיבה. ואולם קורה שהוראות רבניות, כאלה העוסקות בפן אחר לגמרי של ה'*ius ad bellum*, מושכות תשומת לב גם בקרב הציבור הרחב. למשל, בדיון הרבני במקרים שפקודה צבאית כלשהי מתנגשת כביכול עם מצוות התורה. במשך תקופה ארוכה התעוררו כמעט כל החיכוכים בין חיילים שומרי מצוות לבין מפקדיהם בתחום זה בעקבות החשש שמא ביצוע פקודה מסוימת יהיה כרוך בחילול שבת.⁴⁶ ואולם התהפוכות במדיניות החוץ והביטחון של ממשלות ישראל מאז תחילת שנות התשעים הרחיבו מאוד את אופק העימותים הפוטנציאליים בין ההוראות הצבאיות לבין ההלכתיות. להתפתחות הזאת ניתנו ביטויים חריפים ופומביים במיוחד בשתי הזדמנויות: בעקבות חתימת הסכם אוסלו בין ישראל בראשות יצחק רבין לבין הפלסטינים בשנת 1993; ולקראת ביצוע תוכנית ההתנתקות של ממשלת ישראל בראשות אריאל שרון בשנת 2004. בשני המקרים התפרסמו פסקי-דין רבניים המורים לחיילים שומרי מצוות לסרב לכל פקודה לפינוי יישובים יהודיים ומסירתם לרשות הפלסטינית. ובשני המקרים התפרסמו מודעות-נגד בחתימתם של רבנים אחרים, שהוקיעו את קריאת עמיתיהם לחיילים לסרב פקודה.⁴⁷ חילופי דברים אלה,

45. שאלות אלה נדונו אצל הרב משה אושפיזאי, 'מלחמת מנע - רשות או חובה?', תחומין, ד (תשמ"ג), עמ' 90-96; הרב יהודה עמיטל, 'מלחמות ישראל על פי הרמב"ם', תחומין, ח (תשמ"ז), עמ' 454-461; הרב אהרון איזנטל, 'הרתעה - היבט תורני', ספר הראל, עמ' 247-268; הרב ישראל מאיר לאו, 'מה בין מלחמת מצווה למלחמת הרשות בהצלת ישראל', תורה שבעל פה, מג (תשס"ב), עמ' 35-42. ראו גם: ראובן קימלמן, 'הלכות מלחמה ומגבלותיה', בתוך: אביעזר רביצקי וישעיהו גפני (עורכים), קדושת החיים וחירות נפש, ירושלים 1992, עמ' 233-254; J. David Bleich, 'Preemptive War in Jewish Law', *Tradition*, 21, 1 (Spring 1983), pp. 3-41.

46. כבר בעיצומה של מלחמת העצמאות נדרש בן-גוריון לבעיית המשמעת שהתעוררה כאשר שני טבחים סירבו לפקודה לחמם אוכל בשבת. ראו: זהבה אוסטפלד, צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגת דוד בן-גוריון, תל-אביב 1994, עמ' 748.

47. על התגובות להסכם אוסלו ראו: הרב שלמה גורן, 'סירוב פקודה', גליון רבני יש"ע, 14 (כסלו תשנ"ד), עמ' 1; 'פסק ההלכה של איחוד הרבנים למען עם ישראל וארץ ישראל', שם, 25 (תמוז תשנ"ה), עמ' 1. ומנגד: הרב יואל בן-גון, 'בעקבות הפסק והמבוכה', הצופה, 28 ביולי 1995; הרב יהודה עמיטל, 'דעה

שבחלקם התנהלו מעל דפי העיתונות היומית ולאור זרקורי הטלוויזיה, סיפקו הזדמנות יוצאת דופן לחברה הישראלית בכללותה לצפות בדרך שבה מורי הלכה בני זמננו מתלבטים ביישוב שאלות הנוגעות לכמה מהעקרונות המקודשים ביותר במחשבה הדתית-הלאומית המודרנית: מה משקלו ההלכתי של האיסור לסכן חיים ('פיקוח נפש') בהשוואה עם מצוות יישוב ארץ-ישראל והמשך שליטה יהודית בכל חלקיה? ומה תקפותו ההלכתית של איסור מסירת חלקים של הארץ לנוכרים ('לא תחנם', דברים ז:ב) בתנאים שסירובו של חייל למלא פקודה עלול לסכן את אחדות עם ישראל ולפגוע בממלכתיות היהודית המחודשת?

עצם קיומו של ויכוח זה מוכיח עד כמה מורגש הצורך ביצירת תבניות הלכתיות ייחודיות להערכת צדקת השימוש בכוח צבאי. במהלך נסיונם להתמודד עם אתגר זה, רבני הציונות הדתית אמנם משתמשים במסגרות אינטלקטואליות ובמונחי לשון, כגון 'מלחמת מצווה', הנטועים עמוק בטקסטים הקנוניים, אולם למעשה הם מפתחים שיח הלכתי חדש לגמרי.

ג. כללי התנהגות כלפי הזולת במהלך מאבק צבאי אליים

הקבוצה הגדולה השלישית של סוגיות המעסיקות בימינו את פוסקי הלכות צבא ומלחמה היא זו המתוארת בדרך-כלל כעניינים של 'מוסר במלחמה' (שאפשר להבינו הן כ'מוסר לחימה' והן כ'אתיקה צבאית'). לפי ההבנה המסורתית, קבוצה זו של סוגיות הלכתיות עוסקת בצעדים שנועדו לממש את מצוות התורה 'והיה מחניך קדוש' (דברים כג:טו). בהגדרה רחבה זו נכללות גם מצוות עשה ולא תעשה בהקשר לביזה או ללקיחת שלל, או דרישתה המחייבת של התורה להבטיח היגיינה של הפרט והכלל בבסיסי צבא ולשמור על מורל הלווחים בעת הקרב (דברים כ:א-כ; כג:י-טו).

מקורות מסוג זה מהווים בסיס הלכתי למאמצייהם של רבנים בימינו להיאבק בהשפעה המשחיתה שיש לכל מסגרת צבאית על מוסר החיילים. כחלק ממאמץ זה נחקרים בדקדקנות כל המקורות הקלאסיים הדנים בנושאי ביזה, היגיינה ומורל, והמטרה המוצהרת היא להתאימם למצבי העימות הנוכחיים.⁴⁸ ואולם חקירות אלה, גם הנמרצות שבהן, אינן מתיימרות לענות

פוליטית במסווה של פסק הלכה, מימד, 5 (תשרי תשנ"ו), עמ' 3-8. על תוכנית ההינתקות, מודעת תמיכה בקריאת הרב אברהם שפירא לסירוב פקודה, הצופה, 19 באוקטובר 2004; ו'גלוי דעת' נגדי, שם, 22 באוקטובר 2004. דיווחים מפורטים על מחלוקת אלה הופיעו גם בעיתונות הכללית של התקופה. למשל, בהקשר לשלל ראו: הרב אברהם מרדכי הלוי הורוויץ, 'שלל של מאכלות אסורות שלקח צה"ל בזמן הזה', נעם, טו (תשל"ב), עמ' ריב-רלה; הרב שלמה בן-חמו, 'בדין שלל מלחמה במלחמות ישראל', נעם, כד (תשמ"ב), עמ' קמג-קנו; הרב שבתאי אברהם הכהן רפפורט, 'חלוקת שלל המלחמה', ערכים במבחן מלחמה: ההיבטים המוסריים של מלחמת שלום הגליל, ישיבת הר-עציון תשמ"ה, עמ' 199-207; הרב אברהם אבידן, 'אכילת פירות של האוכלוסייה בלבנון שלא ברשות במלחמת שלום הגליל', שם, עמ' 208-217. על היגיינה ורוח הקרב ראו: הרב ישראל אריאל, 'מצוות "יד" ו"יתד" ויישומה במחנה צבא בימינו', עזר, שעלבים תשנ"ד, עמ' 47-53; הרב מאיר שפיגלמן, "'יד ויתד" - היגיינה במחנה צבאי', תחומין, יט (תשמ"ח), עמ' 241-251.

על כל שאלות 'הצדק במלחמה' המתעוררות כיום בצה"ל. אדרבה, נראה שהן יוצרות דווקא נתק בין דיני הצבא והמלחמה לבין רבות מהסוגיות האתיות המרכזיות המטרידות כיום את חיילי צה"ל, בעיקר בשל השינויים הגדולים שחלו באופיה של הפעילות הצבאית הישראלית, שבשנים האחרונות הופנתה בעיקר נגד התקוממות אזרחית. למעשה, מאז שנת 1982 לא הפעיל צה"ל באופן מסיבי את העוצמה האדירה של כוחות השריון והאוויר נגד אויב 'קונבנציונלי' בדמות הצבאות הסדירים של מדינות ערב השכנות. במקום זה, בלבנון (עד שנת 2000) ובשטחי יהודה, שומרון ועזה (בעיקר מאז שנת 2000), מכוונות פעולותיו בעיקר נגד אוסף רב-גוני של קבוצות גרילה חמושות, ארגוני טרור ובעיקר חבורות התקוממות אזרחית, שרובם צומחים מתוך האוכלוסייה הפלסטינית המקומית.

לחימה 'א-סימטרית' מסוג זה מציבה אתגרים רבים לפני כל צבא בהברה המערבית הדמוקרטית. בשל נטייתה של לחימה זו לטשטש את ההבחנות המקובלות בין לוחמים לבין אלה שאינם לוחמים היא מעוררת בעיות שהממד המוסרי שלהן חמור במיוחד. היו צבאות שניסו להתמודד עם הבעיות האלה באמצעות כללי התנהגות מפורטים שגיבשו והפיצו לחייליהם. גם צה"ל הלך בדרך זו והתקדם עוד צעד אחד, ונוסף על קביעת הוראות פתיחה באש נוקשות למדי, הוא ניסח בשנת 1995 (וכעבור כמה שנים ניסח מחדש) 'קוד אתי', שכונה רוח צה"ל.⁴⁹ מסמך זה מונה שלושה 'ערכי יסוד' ועשרה 'ערכי התנהגות'. יחד מנסים העקרונות הללו לקבוע את גבולות המותר והאסור בהתנהגות בעת קרב: אילו אמצעים מותר או אסור לנקוט לשם השגת מטרת המלחמה? עד היכן מגעת חובתו של החייל לשמור על קדושת חיי אנוש, כולל חייו של אויב מושבע?

אף שלשונו של רוח צה"ל היא זו שבה נוהג העולם המערבי של ימינו לנהל את שיח 'הצדק במלחמה' שלו, קטעי המבוא שלו מציינים כי 'מסורת העם היהודי לדורותיו' היא אחד מארבעת מקורות ההשראה שלו. ואולם בחינה מדוקדקת מגלה שלטענה זו יש ביטוי קלוש ביותר בטקסט עצמו, וייתכן שהסיבה לכך היא בחסר הבולט של דיונים מעין אלה במקורות היהודיים. גם פוסקי ההלכה של ימינו מוצאים את עצמם לא פעם במעין שטח הפקר כל אימת שהם באים לדון בסוגיות מכריעות של מוסר הקרב. הפנייה למקורות היהודיים שמהם הם יונקים בדרך-כלל את דעותיהם מוצאת כי מקורות אלה כמעט יבשים לחלוטין בעניינים של מוסר לחימה. אפשר להצביע רק על מצווה אחת העוסקת בנושא זה: הציווי לתת לאויב הזדמנות לכרות ברית שלום טרם שיוקף (דברים כ"ג, ציווי התקף רק למלחמות רשות) וכן ההוראה להותיר לאויב נתיב מנוסה (ואף היא משקפת כנראה שיקולים טקטיים לא פחות משיקולים הומניים). כפי שמוכן לפחות אחד מרבני הציונות הדתית להודות בפומבי, זהו יבול דל למדי, שאינו מספק מענה כלשהו על רבות מן הדילמות

49. <http://www.idf.il/Hebrew/doctrine/ethics.stm>. למערכת השיקולים העומדת מאחורי המסמך המקורי ראו: אסא כשר, אתיקה צבאית, תל-אביב 1996.

שנתקל בהן החייל הישראלי בן ימינו.⁵⁰ למיטב ידיעתי, רק בספרו של הרב רגנשברג, משפט הצבא בישראל – שנדפס כאמור בשנת 1949 – נדונה האפשרות שההלכה תאסור את השימוש בנשק להשמדה המונית (סימן טו: 'אופן הנהגת המלחמה', עמ' ל-לא). נראה כי מאז העדיפו מעצבי הלכות צבא ומלחמה להתעלם מהנושא. כמו כן, לטענת הרב בלייך, אין במקורות ההלכתיים הקלאסיים התייחסות למה שמכונה היום 'נזק גלווה'.⁵¹

לדעת אביעזר רביצקי, על אף חסרונות אלה אפשר לזהות הגדרה הלכתית מפורשת למלחמה 'אסורה', עם כל המשתמע מכך בדבר אחריותם של היוזמים אותה או לוקחים בה חלק. לדעתו אפשר אפוא למצוא הן במקורות הקנוניים והן במקורות העכשוויים בסיס לדיון בהיבטים המוסריים של מלחמה.⁵² ואכן, שלא כקודמיהם מן התקופה שמיד לאחר מלחמת ששת הימים, יש בימינו רבנים ידועי שם בעולם הציוני-הדתי המגלים להיטות לאשש טענה זו. לשם כך הם מכנסים סמינרים מיוחדים ובהם הם מנסים לעורר בתלמידיהם רגישות להקפדה על אמות-מידה של התנהגות אתית – במצבי לחימה, לא פחות (ואולי אף יותר) מאשר במצבים אחרים. כך השתתפו, כבר בשנת 1983, שניים מהבולטים שבראשי ישיבות ההסדר, הרב אהרון ליכטנשטיין והרב דב ליאור, בסימפוזיון על 'מוסר ומלחמה', ותקצירים של כמה מההרצאות פורסמו בתחומין ד [1983], עמ' 184-188). שנה אחר-כך הוציאה ישיבת 'הר עציון' ספר שעסק כולו בנושא זה וכתרתו ערכים במבחן מלחמה: מוסר ומלחמה בראי היהדות. ספר זה, שהוקדש לזכרו של אחד מתלמידי הישיבה שנפל בלבנון, היה ראשון להאיר במבט כללי על 'המוסר הצבאי היהודי' לפי ניסיון מעשי שנצבר בקרב, ו-18 המאמרים, שהוזמנו במיוחד מהמתחברים ובהם אנשי אקדמיה, סללו את הדרך לדיון, שהלך והתעצם בהשראת האיניפיאדה הראשונה והשנייה. מאמרים מלומדים במגוון סוגיות מוסריות מתפרסמים כיום דרך קבע בבטאונים המבררים סוגיות שונות בהלכה בת זמננו ובחוברות המוקדשות לנושא.⁵³ כמו כן נערכים כיום באופן שוטף סימפוזיונים וימי עיון, שבהם מתעדכנות הנחות היסוד מהשנים 1983 ו-1984. ביוני 2004, למשל, הקדיש הכולל 'ארץ חמדה' שבירושלים את יום העיון השנתי לזכר מייסדו הרב שאול ישראלי לנושא 'דיני

50. עוסק בנושא יוסף אחיטוב, 'מלחמות ישראל וקדושת החיים', בתוך: רביצקי וגפני (עורכים), קדושת החיים וחירוף נפש, עמ' 276-255, ולאחרונה: הרב יובל שרלו (לעיל הערה 36), עמ' 102.

51. Bleich (above note 45), p. 19

52. רביצקי (לעיל הערה 2).

53. נוסף על צהר, יא (לעיל הערה 36) ראו גם: הרב אברהם שרמן, 'משפט ומוסר מלחמה: המלחמה בטרור בהשקפת תורת ישראל', תורה שבעל פה, מג (תשס"ב), עמ' סג-פו. והשוו מאותו מחבר: 'עקרונות הלכתיים במוסר מלחמה', תחומין, ט (תשמ"ח), עמ' 231-240, ואת חילופי הדברים עם עורך הביטאון, שם, עמ' 239-240. ראו גם: בראש צבאי: ערכים במבחן במסגרת השירות הצבאי: לקט פעילויות בנושא הכנה לצה"ל, שעלבים תש"ס, בפרט עמ' 107-121, 'אויב – צריך לשנוא?', והשוו לחוסר העניין בנושאים אלה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, כפי שצוין אצל לוו, מאבק בנחל יבוק, עמ' 362-

מלחמה ואתיקה צבאית'. נושאי ההרצאות, רובן מפי רבנים אורחים, היו: 'מותר ואסור בזמן מלחמה'; 'בחינה הלכתית של הממד הנפשי במלחמה'; 'הלכות מלחמה'; 'פינוי גופות תוך סיכון חיים'; 'יסודות האתיקה הצבאית על-פי ההלכה'; 'אנינות בקבורת גופות של החללים'; ו'סיכון חיילי צה"ל מחשש פגיעה באזרחי אויב - מוסר או אנטי-מוסר?'

ואולם על אף כל המאמץ הזה, הוכחה הלכתית של ממש לקיומה של מערכת הוראות הלכתיות בנוגע לכללי התנהגות מוסרית בשעת הקרב נראית קלושה ביותר. אם להידרש לציטוטים מהמקורות, הטקסטים היחידים בתחום זה פזורים פה ושם בפרשנות המקרא, ורובם מימי הביניים.⁵⁴ כשלעצמם טקסטים אלה אכן מאירי עיניים, ובידיו של אמן הם יכולים לתמוך במבנה שלם של התנהגות נאותה: 'חשוב ביותר שהאדם היוצא למלחמה ידע שאין הוא עובר מעולם בעל סולם ערכים אחד לעולם בעל סולם ערכים שונה.'⁵⁵ אבל מקורות כאלה אינם מסוג האסמכתות שאליהן פונים הרבנים בדרך-כלל כדי לקבל תוקף להחלטות הלכתיות, ועל כן הם זקוקים ל'גיבוי' כלשהו. לפעמים הצורך בגיבוי בא על סיפוקו מהניסיון ללמוד הלכות בעניין מוסר המלחמה ישירות מהמקרא - חידוש יומרני למדי בהתחשב בכך שהדבר מהווה ויתור כמעט מוחלט על מנגנוני התיווך הפרשניים המקובלים בעולם התורה מדורי דורות.⁵⁶ במקרים רבים יותר, ולמעשה באין בְּרָה, ברוב הסוגיות הרגישות של מוסר הלחימה מוצאת ההלכה בת זמננו מפלט במה שאפשר לכתוב אסטרטגיה של 'היקש': מקישים קווים מנחים להתנהגות בשעת הקרב מתוך פסיקות הלכתיות שבמקורן נוסחו וגובשו בהקשרים שאינם צבאיים.

המחשה בולטת למתודולוגיה זו היא השימוש האינטנסיבי בדין 'רודף', כינוי שנתנו הרבנים למסכן חיים של אחר, ובכך הופך הוא עצמו ליעד לגיטימי להריגה (דוגמה ידועה לכך בספרות הרבנית היא עובר המסכן את חיי אמו ולכן מותרת הפלה). לדברי יעקב בלידשטיין, מאז פרסם הרב ישראלי בשנת 1954 את מאמרו החלוצי על פעולת קיביה לא פסקו רבנים במגזר הדתי-הלאומי מלשאוב מן הבאר הזאת. שוב ושוב הם חזרו לניתוחים ההלכתיים המסורתיים של זהות 'הרודף' כדי לפסוק באילו נסיבות אפשר לראות בפלסטינים,

54. בהיבט סטטיסטי טהור, המצוטט ביותר הוא קטע מתוך פירוש הרמב"ן (ר' משה בן נחמן, 1194-1270) לתורה: 'הישר בבני אדם בטבעו יתלבש אכזריות וחימה כצאת מחנה על אויב, ועל כן הזהיר בו הכתוב [דברים כג:י] "ונשמרתם מכל דבר רע"'. הרבה מאמצים הושקעו גם בנייתו ספר בראשית פרק לד, שבו מתואר המעשה של שמעון ולוי באנשי שכם. ראו למשל: הרב יהודה שביב, 'פרשת שכם - היבטים הלכתיים', עזר, שעלבים תשנ"ד, עמ' 279-290.

55. הרב אהרון ליכטנשטיין, תחומין, ד (תשמ"ג), עמ' 185.

56. 'דורות רבים לא זכינו לברר סוגיות אלו, ועל כן נותרה ההדרכה התורנית חסרה. אנו נתבעים לדון בשאלות הנוגעות לדיני נפשות עם מקורות מצומצמים ביותר, וללא מסורת פסיקה'. הרב יובל שרלו, 'שאלות על מוסר המלחמה' (לעיל הערה 36), עמ' 97. על הניסיון לזהות אתיקה צבאית בסיפורי התנ"ך ראו אוסף המאמרים שהתפרסם בתוך: 'יוסף צבי רימון (עורך), מוסר מלחמה וכיבוש: דברים שנאמרו ביום עיון, אלון שבות תשנ"ד.

בציבור שלם ולא רק בבודדים, מטרת לגיטימיות לפעולות תגמול והרתעה. באותה מידה של נחישות ויצירתיות הם ניסו בעזרת אותם המקורות לקבוע את גבולות המותר בנקיטת צעדי הגנה מפני 'הרודפים': האם יש בכלל לרסנם? האם 'צד שלישי' זכאי לאותו חופש פעולה שמקבלים אלה המאוימים ישירות? האם יש להתרות ב'רודפים' בגלוי ולהזהירם מפני תוצאות מעשיהם?⁵⁷ בעשותם כך הם מתחו את מרווח הפרשנויות עד קצה גבול היכולת (ולדעת בלידשטיין, במקרים מסוימים אף חרגו ממנו), ובכך קיוו למלא את החלל, שעצם קיומו ושיעור ממדיו עלולים לגרום מבוכה רבה.⁵⁸

4. השלכות

על אף גילו הצעיר למדי של תהליך צמיחתו של תחום הפסיקה החדש בשיח ההלכתי הממוקד בענייני צבא ומלחמה, כבר אפשר להצביע על שני כיווני השפעה אפשריים. הכיוון האחד הוא תבניות אינטלקטואליות של ההלכה ויישומיה; והכיוון האחר הוא השפעה אפשרית על התנהגות המבצעת של צה"ל.

א. ההיבט האינטלקטואלי

ההתעוררות הרבה שחלה לאחרונה בהגות התורנית בנושא דיני צבא ומלחמה לא הובילה רק ליצירתה של ספרייה שלמה של טקסטים הלכתיים חדשים. היא גם גירתה תהליך גילוי מחדש של תת-שכבה בטקסטים העתיקים, שרובה הוצנעה מן העין במשך מאות שנים משום שתלמידי חכמים ולומדי התורה הזניחו אותה. השיח הרבני העכשווי מדקדק בניתוח חומרים אלה ובכך חושף רובד שלם של היצירה התורנית המסורתית שלא נבדק מעולם לעומק. תהליך זה הציל מתהום הנשייה התייחסויות אגב בנושאי מלחמה שהיו טמונות בעומקן של התדייבויות בסוגיות אחרות בהלכה ולא זכו עד כה לדין. הוא גם הטיל אור על קטעים מפרשנות המקרא שהקוראים התעלמו מהם בדרך-כלל. למשל, בפירושיהם לתורה של הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב, 1817-1893) ושל הרב מאיר שמחה מדווינסק (ה'משך חכמה', 1843-1926) נתגלה עורק שהפתיע בעושר דיוניו בנושאי צבא. לאחרונה גם התברר כי הנצי"ב חיבר פירוש מקורי לפרק ד' של ספר שיר השירים, ולפיו (שלא כמו ההבנה המסורתית המקובלת) הפרק הוא תיאור מוסווה של מחנה צבא.⁵⁹

57. שאלות אלה ואחרות נדונות בהרחבה ותוך כדי הפניות לדיונים מוקדמים יותר אצל הרב יהודה זולדן, 'התגוננות אישית וציבורית - רודף, בא במחתרת ומלחמה', בתוך: מלכות יהודה וישראל: אסופת מאמרים - הנהגה, מלחמות ותקומה, אור עציון, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 284-304, 343-364.

ראו גם הרב אברהם ישראל שריר, 'אתיקה צבאית על פי ההלכה', תחומין, כה (תשס"ה), עמ' 426-438.
58. בלידשטיין (לעיל הערה 4).

59. ראו, בהתאמה: הרב יהושע הגר-לאו, החייל והחוסן: צבא ומלחמה ב'העמק דבר' וב'משך חכמה', אור-עציון, מרכז שפירא תשמ"ט; הרב אליעזר שנוולד, 'מבנה צבא ישראל', ספר הראל, עמ' 269-299.

טבעה של חשיפה מחודשת כזאת של טקסטים הוא כשל הפירה ארכאולוגית ואיסוף עתיקות, אבל אין בכך כדי להאפיל על העובדה שהיא מזינה דחף יצירתי ואפילו רדיקלי בתחום ההלכה. מטרתם של רבים מהעוסקים במלאכה איננה רק לסרוק טקסטים ישנים כדי למצוא תקדימים, שבסיוע פרשנות רבנית עתיקת יומין יהיה אפשר 'להתאימם' למצבים בני זמננו. הם מבקשים יותר מזה, להיעזר בטקסטים העתיקים לגיבוש קני-מדה חדשים בניית ההלכה, שייסיעו להם לדון במצבים שעל-פי הערכתם לא עניינו את המנהיגים הרוחניים של היהדות בעבר. במילים אחרות, רבים ממשתתפי השיח ההלכתי המודרני על דיני צבא ומלחמה אינם עושים זאת רק כדי למצוא במקורות המסורתיים תמיכה ביישוב השימוש הצבאי בכוח עם מחויבויות אחרות של המסורת (כגון שמירת השבת). לדידם, החיפוש אחר השכבות הנסתרות בטקסטים נועד לציידם בכלים שיאפשרו לנושאים הצבאיים 'מרחב' הלכתי משלהם.

נראה כי עצם הרעיון שמלחמה וכל הכרוך בה ראוי שייחשבו קטגוריה הלכתית בזכות עצמה נטוע כביכול עמוק במקורות המסורתיים. התורה עצמה מתירה – ועל-ידי-כך מבקשת אולי גם לרסן – התנהגויות מסוימות במלחמה, שבתנאים אחרים היא אוסרת בתכלית האיסור. למשל, היא מאפשרת גְּבֵה (שלל) וקיום יחסי מין עם אישה נוכרייה ('יפת תואר'). מעל לכול, היא מתירה ליחיד (ובמקרה של מלחמת מצווה אף מחייבת אותו) לנקוט פעולות שסופן לגרום שפיכות דמים ולהעמיד את החייל עצמו בסכנה. המסקנה המתבקשת היא שבהלכה, כמו בתחומים אחרים, יש לענייני המלחמה – על-פי המינוח המפורסם של קלאוזוויץ – 'דקדוק' משלהם. הכרתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק במצב עניינים זה היא אחת מתרומותיו הידועות ביותר להגות ההלכתית. כבר במהלך מלחמת העולם הראשונה הציג הרב קוק כאקסיומה את דעתו כי דיני מלחמה צריכים להיחשב או 'הוראת שעה' או גזרים מ'דיני מלכות' (שגם הם תחום הלכתי כמעט אוטונומי).⁶⁰

עד לשנים האחרונות נרתעו רוב פוסקי ההלכה של ימינו מלהמשיך בקו מחשבה זה, המעמיד את המלחמה והצבא כמציאות שונה מן המציאות הרגילה. מתוך הדור הראשון של העוסקים בתחום לאחר קום המדינה, נראה שרק הרב וולדינברג היה מוכן לומר (אם כי בטון המהוסס האופייני לדיונים המסורתיים בסוגיה) כי: 'מסתבר לומר, [ש]כשם שאי אפשר ללמוד מהמותר במלחמה למקום אחר, כך אי אפשר גם ללמוד מהאסור ממקום אחר לגבי מלחמה'.⁶¹ הדעה הרווחת היתה שעיקרי ההלכה העוסקת בחיים 'האזרחיים' מקיפים דיים כדי להכיל גם תחום כה ייחודי כמו אלימות מאורגנת. לדעת הרוב, כל שנדרש היה להעצים את התהליך ההלכתי המקובל מאז ומתמיד – התאמה יצירתית של עקרונות קיימים לנסיבות

60. הרב קוק הציג תזה זו בארבעה מכתבים אל הרב שלמה זלמן פינס מציריך, בשנים 1916-1917, והם פורסמו בקובץ השו"ת שלו, משפט כהן, מס' קמב-קמד, קמח. מכתבים אלה נדונים אצל נחום רקובר, מסירות נפש: הקרבת היחיד להצלת הרבים, ירושלים תש"ס, בייחוד עמ' 117-127.

61. וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, יב, ירושלים תשל"ו, סימן נו.

משתנות. כל סטייה ממתודולוגיה רבת שנים זו נתפסה מדיפה ריח של 'רפורמה' ומאימת
לפרק את המבנה ההלכתי כולו.⁶²

אחד הכולטים בנכונותו לשחות נגד זרם הדעות המקובלות היה הרב שלמה גורן, שהקדיש
את רוב השנים הראשונות בקריירה הרבנית שלו לחיפוש דרכים להקנות לנושאי צבא
ומלחמה מעמד הלכתי עצמאי. בדרכו האסרטיבית בחר הרב גורן להמחיש את תקפות טענתו
תוך כדי דיון באחד המרכזיים והרגישים שבתחומי הפסיקה ההלכתית - בדיני שבת. בכתביו,
ובעיקר בגולת הכותרת של יצירתו, משיב מלחמה, טען גורן שוב ושוב שאין כל צורך
להתבסס על עקרון 'פיקוח נפש' כדי לאשר ביצוע משימות צבאיות בשבת. אדרבה, זו טעות
לעשות זאת. מתוך בחינה של המקורות, ובכללם משנה תורה של הרמב"ם, הוא טען כי
החובה (ולא ה'רשות') לנהל פעילות צבאית בשבת נובעת מפירוש הנאמר בתלמוד הבבלי
(מסכת שבת, דף יט, עמוד א) למילים 'עד רדתה', המופיעות בסוף פסוק בתורה (דברים
כ:כ) שהקשר צבאי במפורש ('ובנית מצור על העיר אשר היא עשה עמך מלחמה עד רדתה').⁶³
בעשור האחרון נראה כי גישת 'עד רדתה', שלפיה יש להתנהגות הצבאית כללים משלה
המוכרים בהלכה, מעוררת עניין הולך וגובר. מעיד על כך המאמץ המושקע בעיון מקיף
ומחודש בטקסטים הרלוונטיים שטיעון זה מתבסס עליהם, מתוך מטרה מוצהרת לעמוד על
הקשרם הרחב.⁶⁴ משמעות לא פחותה יש להתרחבותו של עצם הטיעון. אף ששמירת השבת
ממשיכה להיות אבן הבוחן המרכזית שלו, אופיה המיוחד של הצבאיות הצדיק ניסוח הלכות
ייחודיות גם בתחומים אחרים. קשת הדיון משתרעת מיחסים בין-אישיים בבסיסים צבאיים
עד התנהגות הצבא אל אזרחים פלסטינים.⁶⁵ בשני הקצוות פועל אותו קו היגיון: מלחמה -
ודאי כשהיא מוגדרת 'מלחמת מצווה' - היא משהו מיוחד במינו. לכן אין זה ראוי שהעיסוק
ההלכתי בה יתנהל רק באמצעות היקש ממצבים לא מלחמתיים, אפילו יש בהם פוטנציאל
לאלימות, כמו דין 'רודף', כפי שניסח אחד הרבנים: 'לא מתקבל על הדעת שגדרי מלחמה
הם אך ורק הרחבה של גדרי רודף, אלא ישנו שם "מלחמה" בעל גדר עצמאי'.⁶⁶

62. להצגה מוקדמת של השקפה זו (במסגרת ויכוח כללי יותר על האפשרות לקיים מדינה מודרנית על-פי
ההלכה) ראו: הרב משה צבי נריה, 'הלכות שבת והליכות מדינה', פורסם לראשונה בשלושה חלקים
בבטרם, 4-6 (פברואר-מרס 1952), בתגובה על מאמרו של ישעיהו ליבוביץ', 'השבת במדינה', בטרם,
יא (יוני 1951), עמ' 6-15.

63. משיב מלחמה, א, עמ' פח-קט. לבחינה אחרת של הטקסטים הללו ראו: הרב אברהם משה אבידן, שבת
ומועד בצה"ל: ביוררים הלכתיים, שעלבים תש"ן, עמ' 1-13.

64. לסיכום רב היקף במיוחד לעשייה הזאת, שכתב אחד מהחשובים במשתתפיה, ראו: הרב אליעזר שנוולד,
'עד רדתה', ספר הראל, עמ' 119-183.

65. ראו בהתאמה אצל: הרב זאב פאטשינו, 'אין מעבירין על המצוות' - ויישמו בצבא, עוז, עמ' 33-43;
הרב נהוראי (לעיל הערה 36), עמ' 147-152.

66. הרב יואל עמיטל, 'הוראות פתיחה באש בצה"ל - לאור ההלכה', עוז, עמ' 191. ראו גם: הרב שלמה
דייכווסקי (אב בית-הדין, תל-אביב), 'עדיפות בהצלת נפשות בציבור', בתוך: אשר סגן (עורך), כלביא

דעות כאלה מקובלות במיוחד בקרב מי שהתחנכו על ברכי תורתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, המסכימים עם עמדתו כי נושאים הקשורים למלחמה הם ייחודיים מהיותם נגזרים ישירות משדה הלכה הממוקד במדינה ('דיני מלכות'). ואולם טיעון זה מקבל ביטוי לא רק בתוך הציבור המצומצם יחסית של תלמידי הרב קוק המובהקים. את עקבותיו אפשר למצוא גם בכתבי דמויות אחרות בממסד הרבני בישראל. דוגמה אחת היא השו"ת שפרסם זה לא כבר, בשנת 2003, הרב הראשי (האשכנזי) לשעבר, הרב ישראל מאיר לאו, שאינו ידוע כבעל עניין מיוחד בדיני מלחמה או בהתפתחותו של שדה נבדל זה בהלכה. בניתוח נרחב של ההבחנה שהבחין הרמב"ם בין מלחמת רשות למלחמת מצווה, מסכים הרב לאו שיש לרענן כמה מתפיסות היסוד בנושא ומעלה את האפשרות שהמלחמה היא 'מצווה העומדת בפני עצמה':

ובאמת יש לחקור בכל הגדר של מלחמה לעזרת ישראל מיד צר, האם זו מלחמת מצוה, או מצות מלחמה. כלומר האם המלחמה היא כהיכי תימצי [מקרה המאפשר] לקיום מצות 'לא תעמוד [על דם רעך, ויקרא יט:טו]', או שהמצווה לעשות מלחמה היא מצוה העומדת בפני עצמה.⁶⁷

הדרך שיבחרו עמיתיו של הרב לאו לעסוק בשאלות אלה היא שעשויה לקבוע את עיצובו של עולם הלכתי כולל חדש.

ב. ההיבט הצבאי-האופרטיבי

ההשפעות של תהליך עיצובם והתפתחותם של דיני צבא ומלחמה בימינו אינן מוגבלות לתחום האינטלקטואלי והתאורטי בלבד. אפשר להעריך כי בכוחו של תהליך זה להטביע את חותמו גם על כמה צדדים בהתנהגותו המבצעית של צה"ל, ובכך להשפיע על אופיה של מדיניות הביטחון הישראלית בכללותה.

שניים מהתהליכים המספקים יסוד להשערה זו ראויים לתשומת לב מיוחדת. התהליך הראשון הוא הגידול שחל בשני העשורים האחרונים במספר החיילים הדתיים-הלאומיים ביחידות הקרביות בצה"ל. דעות החוקרים חלוקות בדבר הסיבות המדויקות לתופעה זו. יש הרואים בה תוצאה של המסרים ה'לאומיים' המוטמעים בבתי-הספר התיכוניים של החינוך הדתי-הלאומי, ואחרים תולים אותה בדהף לא מודע של מגזר שולי לשעבר לנצל תדמית

שכן: אסופת מאמרים בנושא ימי זיכרון וגאולה לזכרו של גד עזרה, אור עציון, מרכז שפירא תשס"ג, עמ' 149-165, ובייחוד עמ' 156. 'כל הנושא של "פיקוח נפש" אינו שייך במלחמה [...]. אמת המידה היחידה היא צרכי המלחמה'.

67. הרב ישראל מאיר לאו, ספר יחל ישראל: שו"ת עיוניים וביורורי הלכה, ג, ירושלים תשס"ג, סימן לב, עמ' 262.

צבאית משופרת כקרב קפיצה למעמד חברתי ופוליטי גבוה יותר.⁶⁸ תהא הסיבה אשר תהא, התוצאות ניכרות לעין. בחוגים רבים בקרב החברה החילונית הישראלית, ובפרט באלה המשתייכים למעמד הבינוני ומעלה, איבד השירות בצה"ל הרבה מזוהרו ומערכו, ואילו בקרב בניה ובנותיה של הקהילה הדתית-הלאומית חלה קפיצת מדרגה בנכונות למלא את חובת השירות הצבאי. ביחידות השונות מוערך חלקם של הדתיים-הלאומיים ב-20 אחוז, כמעט כפול משיעורם בכלל האוכלוסייה (כ-12 אחוז). בסיירות המובחרות היחס הוא לעתים אף של אחד לשלושה.⁶⁹

עד כה היתה למגמה זו השפעה מוגבלת, אם כי גוברת והולכת, על שכבת הפיקוד הבכיר. לעומת זאת, בהרכב שכבת הקצונה הזוטרה היא חוללה שינוי מהפכני. מאז סוף שנות השמונים תפסה הקהילה הדתית-הלאומית את מקומה של התנועה הקיבוצית כבית הגידול העיקרי של מפקדים ברמה קריטית זו, שבה הקרבה בין הקצינים לפקודיהם גדולה ביותר. חלקם של יוצאי מערכת החינוך התיכוני הדתי-הלאומי שצוינו לשבח בקורסי מ"כים הגיע לאחרונה ל-60 אחוז. יתר-על-כן, כ-30 אחוז מכלל הסגנים והסרנים ביחידות הלוחמות של צה"ל הם חובשי כיפות סרוגות, סימן ההיכר הבולט ביותר של הגבר הדתי-הלאומי.

התהליך השני המעניק חשיבות מעשית מיוחדת להתפתחות דיני צבא ומלחמה כענף הלכתי עצמאי הוא השינוי שחל באופיין העיקרי של הפעולות המבצעיות של צה"ל. כפי שנאמר, מאז שנות השמונים מוקד עיסוקן של צה"ל הוא מלחמות בעלות 'עצימות נמוכה', פעולה נגד התקוממויות עממיות. פעולות מסוג זה מאופיינות לא רק בהציבן אתגרים אתיים מסובכים למפקדי הצבא וחיליו; הן גם 'משטחות' את המבנה הפיקודי הנושא את נטל האחריות לכך שהפקודות שנועדו להתמודד עם אתגרים אלה תעמודנה במבחן המוסר ותמולאנה כרוחן. הספרות הצבאית המקצועית מצביעה על כך שאחד ממאפייני הפעולות לדיכוי התקוממות הוא היותן מבוצעות תמיד בידי יחידות קטנות, מבודדות בדרך-כלל, שמגיעיהן עם 'האויב' (לעתים תכופות לא יותר מצלף בודד או אורה רגיל לכאורה שאינו אלא טרוריסט מתאבד) שוככים באותה פתאומיות שבה הם מתלקחים. במקרים כאלה נדיר שיימצא בשטח קצין בכיר שיחליט כיצד על היחידה להגיב. במקום זה, מש"קים או קצינים

68. ראו בהתאמה אצל: יעקב אורחי וראובן גל, תפיסות עולם ועמדות של תלמידים בבתי ספר תיכוניים כלפי נושאי חברה, ביטחון ושלום, וזרון יעקב 1995; יגיל לוי, צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, תל-אביב 2003.

69. על הגברים: Stuart A. Cohen, 'Between the Transcendental and the Temporal: Security and the Jewish Religious Community', in: Daniel Bar-Tal, Dan Jacobson and Aharon Kleiman (eds.), *Security Concerns: Insights from the Israeli Experience*, Stamford, CT 1998, pp. 347-369. על המספר הגדל של בנות המגזר הדתי-לאומי המשטרות ביחידות שדה ראו עמית פורת ונעמה אונה, 'עלמות בשדה מוקשים', עמודים (בטאון הקיבוץ הדתי), 674 (קיץ תשס"ג), עמ' 22-25.

זוטרים חייבים להחליט החלטות בשבריר שנייה.⁷⁰ מה שחשוב לענייננו כאן הוא שבמקרה הישראלי זוהי בדיוק קבוצת המפקדים שלדתיים-הלאומיים יש בה ייצוג בולט. מוגזם לומר שכל הכלולים בקבוצה זו ינהגו בהכרח על-פי ההוראות והרעיונות שבדיני הצבא והמלחמה המיוחדים. בדומה למה שהתגלה בעבר אצל חיילים חילונים, כמה מהם יפעלו מן הסתם על-פי מסרים הומניטריים לא-דתיים, שאמורים להיות מועברים עתה באמצעות הקוד האתי של צה"ל.⁷¹ ואף-על-פי-כן אין להתעלם מהאפשרות שרבים אחרים יהיו קשובים יותר לתורתם של הרבנים בני זמננו בנושאים אלה. ואכן הולך וגדל מספרם של המסוגלים ללמוד ולהבין תורה זו בזכות עברם כתלמידים באחד המוסדות התורניים שבהם התפתח השיח החדש הזה במלוא עוצמתו. המספרים מראים שיותר מ-20 אחוז מהגברים בוגרי בתי-הספר התיכוניים הדתיים-הלאומיים לומדים עתה באחת מתריסר המכינות התורניות הקדם-צבאיות, המעניקות לתלמידיהן שנת 'חיווק' לאומי ודתי בטרם יתחילו במסלול הצבאי שלהם. עוד 18 אחוז נרשמים לאחת מ-30 ישיבות ההסדר, ובהן הם לומדים על-פי תוכנית המש-שנתית של תלמוד תורה ושירות צבאי לסירוגי.⁷² במקור נועדו מסגרות אלה לאפשר את שילוב השירות הצבאי עם לימוד תורה (במקרה של ישיבות ההסדר) ו'חיווק' אמונתם הדתית של התלמידים בטרם גיוסם (פן המודגש יותר במכינות). כיום שתי מסגרות אלה הן המעבדות המרכזיות שבהן נבחנים ההיבטים השונים של מגוון הנושאים המצויים בנקודת המפגש של היהדות עם השירות הצבאי בישראל. אף שמוסדות אלה אינם עשויים מקשה אחת,⁷³ כולם יחד מהווים במה עיקרית לדיאלוג בין מנהיגיה הרוחניים של הציונות הדתית לבין החיילים הצעירים, הלהוטים לשמוע 'דעת תורה' בנוגע למצבים המיוחדים שהם נקלעים אליהם בזמן שירותם בצבא.

70. 'הקצין הבכיר הוא מנהל או מתאם יותר משהוא מפקד. "פיקוד" מבצעי אמיתי במונח של הנהגת החיילים הלחל כלפי מטה, דרך מפקדי הגדוד והפלוגה אל המש"קים. ברוב המקרים אלה הם האנשים שנדרשות מהם ההחלטות המבצעיות הקשות ביותר'. Lt. Col. Michael Dewar, *The British Army in Northern Ireland*, London, 1985, pp. 177-178
71. תמר ליבס ושושנה בלום-קולקה, 'יורים ובוכים? על ההתמודדות עם דילמות מוסריות בשירות הצבאי בשטחים', בתוך: ראובן גל (עורך), המלחמה השביעית: השפעות האינתיפאדה על החברה בישראל, תל-אביב 1990, עמ' 85-105.
72. אברהם לסלו וישראל ריין, סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי: דו"ח מחקר, בית-הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן רמת-גן, פברואר 2001.
73. הטרוגניות המוסדות מודגשת אצל אליעזר דון-יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות - 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 431-470; אלישבע רוסמן-סטולמן, 'ה"שילוב": בין דת למדינה - פתרון הקיבוץ הדתי לדילמת השירות הצבאי של הציונות הדתית', עיונים בתקומת ישראל, 10 (תש"ס), עמ' 259-297.

סיכום

בשל התמקדותם בהיבטים הקונבנציונליים יותר של ההתפתחות האינטלקטואלית בישראל, אפילו המחמירים שבין המבקרים את נטייתה לכאורה של המדינה לכיוון 'מיליטריזם תרבותי' התעלמו מהופעתה של ספרות המוקדשת במיוחד לדיני צבא ומלחמה. מאמר זה מנסה למלא את החסר המחקרי הזה. נוסף על התוויית תחומי עיסוקה וסגנונותיה העיקריים של ספרות זו, כוונתי להסב תשומת לב להשלכות האפשריות שלה. טענתי היא, כי ייתכן שהשלכות אלה עמוקות בהרבה ממה שמשוער. אמת, מהתוכן הנראה אזוטרי לעתים, יש המסיקים שהוא מצביע על השמרנות כעל הכוח המניע של הספרות ההלכתית הזאת. גם המחויבות לעולם ההלכה וגם הלשון הטכנית מאוד והמסורתית של הספרות הזאת מספקות, ודאי לחוקר החילוני, תמיכה לרושם הזה. ואולם מתחת לחזות החיצונית הכמו־שמרנית מסתתרים דחפים ומהלכים שכוונתם והתנהלותם מתחילה מהפכה בתפיסת התחום הצבאי ההלכתי, ויש בהם כוח לגרום לשינוי חברתי עמוק. בגלל שני אלה ראוי שהתופעה תזכה למחקר נוסף.